

JUNE, 2020

Volume-9, Issue-34

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

CO-EDITOR

P. R. Sharma

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	--

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	---

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

Prof. Milind Solanki

Assistant Professor,
DEPARTMENT OF ENGLISH
K.S.K.V KACHCH UNIVERSITY, BHUJ
DIST- KACHCHH BHUJ
Email to :- milindsolanki@gmail.com

Prof. Yagnesh Dhoriya

Assistant Professor,
DEPARTMENT OF ENGLISH
TOLANI ARTS COLLEGE, ANJAR
DIST- KACHCHH BHUJ
Email to yagneshdhoriya@gmail.com

Prof. Dr. Dineshkumar R. Chavda

Assistant Professor
(ACCOUNTANCY)
(M.com., B.ed.,GSET.,M.phil.,Ph.D)
DEPARTMENT OF COMMERCE & MANAGEMENT
BHAKT KAVI NARSINH MEHATA UNIVERSITY,
JUNAGADH
DIST- JUNAGADH

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2020, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection,sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Peer Review Committee-

Name	Designation	Subject	Place/college
Dr.devjibhai maru	Assistant Professor	Sociology	Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.
Dr.Mahendrakumar A.Dave	Associate Professor	Sanskrit	Shree Somanath Sanskrit University-Veraval.
Dr.Parvinsinh R.Chauhan	Associate Professor	Hindi	Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya	Assistant Professor	chemistry	R.R.Lalan College-Bhuj.
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh	Associate Professor	History	P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari	Associate Professor	Physical Education	Faculty of Physical Education & Sports science Gujarat Vidyapith, Sadara, Gandhinagar

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	Opinions of students regarding social and teaching presence in online learning. -Hitesh Patel	1-10
2.	गांधी विचारधारा और साहित्य -अछवा महंमदरफिक युसुफभाई	11-14
3.	लोककथा के जादूगर : विजयदान देथा -प्रा. महेशकुमार जे. वाघेला	15-16
4.	समाजनी नरी वास्तविकताना दर्शन करावता हार्दिक प्रजापतिना हाछकु -भरत मकवाणा	17-20
5.	सलंग कथा विनानी कथा : तत्वमसि -परमार मितेषकुमार चंद्रकांतभाछ	21-23
6.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरना विचारोनी प्रस्तुतता -डॉ. राजेश ऐन. डाली	24-27
7.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अने मानव अधिकारो -सरोज पी.पोंडिया	28-32
8.	सारस्वत उमाशंकर जोशीनी नजरे : यीन मां प४ दिवस -डॉ. रेणुकाबेन राजपूत	33-35

Sr.	Title	Page
9.	प्राकृतिक सौंदर्यशी सलर काश्मीरना प्रवासनां संस्मरणोमां वर्णनकला:कलापी -तुरी सुरेशकुमार मांगीलाल	36-40
10.	॥ श्रीहरिनामामृतव्याकरणे संज्ञाप्रकरणस्य दार्शनिक वैशिष्ट्यम् ॥ -सागर: महेशकुमार: ठाकर:	41-45
11.	A study of the opinions of students studying online during the Corona COVID-19 epidemic period -DR.Samir B.Vaghroda	46-50
12.	CONFLICT BETWEEN TRADITION AND MODERNITY AND RECONCILIATION IN BHABANI BHATTACHARYA'S MUSIC FOR MOHINI -Nilesh K Vaja	51-56
13.	'सत्यनी शोध' नवलकथामां लोकबोली -डॉ. विनोद ज्ञानी.	57-59
14.	स्वच्छन्दतावाद की दार्शनिक पृष्ठभूमि -डॉ.भरत.के.बावलिया	60-64
15.	संस्कृत साहित्ये कतिविधा: रसा:? -श्रीमती नमता पटेल	65-73
16.	वैदिकअर्थनीते: विश्वव्यापकता -पुष्पेन्दुदाश:	74-77
17.	"श्रीगुरुमहाराजचरितम्" महाकाव्य का परिचयात्मक अध्ययन -मीनाक्षि कुमारी आर्या	78-85

Opinions of students regarding social and teaching presence in online learning.

1

Dr. Hitesh Patel

Teacher,

The Jubilee Institution , Umreth ,Dist: Anand, Gujarat. Email : harsh168715@gmail.com

Abstract

This study generalizes opinion of students regarding social presence and teaching presence in online learning. In this study researcher uses the Community of Inquiry (CoI) framework as a lens. Opinionnaire is developed on the basis of social presence and teaching presence which are components of CoI. For data collection during lockdown period of Covid-19, opinionnaire is spread out online with the help of google form. Total 52 responses are collected online. For the analysis of opinionnaire, percentage technique is used. The result of the study reveals that student feels that social presence is not at the appreciable level. For teaching presence, student also shows the same opinion.

Key words: Social presence, Teaching presence, Online learning.

1.Introduction

In the history of human, human is always learning through various methods from ancient time. In this long path of learning today we reach at online learning set up. Some day before, online learning is choice but presently in the pandemic era of Covid-19 during this lock down period online learning became blessing. In present time every level of education and training done through online learning via various apps, Webinars , videos , web based learning set ups and many more. During this pandemic era, where learning must go through online , a researcher wants to know about students opinion such as what students think about online learning in aspect of social presence like discussion, doubt clearance and teaching presence like teaching methods, evaluation etc.

2.Statement

A study of Opinions of students regarding social and teaching presence in online learning during lockdown period of Covid-19

3.Definitions of key words

In this paper, on the basis of The Community of Inquiry (CoI) framework. The Community of Inquiry framework is a process model for online learning environments that focuses on collaborative constructivist learning environments (Garrison, Anderson and Archer, 2000) that has been utilized by many researchers to examine online instructional environments. The CoI framework analyzes online instructional environments through the interaction of three components: social presence, teaching presence and cognitive presence (CP;Garrison, 2007).

Social Presence : Social presence is the aspect in which participant identify with and feel connected to each other in an online environment (Garrison, 2011). The definition of social presence has evolved

over time is “the degree to which participants in computer mediated communication feel affectively connected one another (Swan, Garrison and Richardson, 2009, p. 47). Social presence is comprised of three elements: affective expression, open communication, and group cohesion (Swanet al.2009). Affective expression refers to the sharing of personal beliefs, values and attitudes; open communication focuses on building a sense of group commitment; and group cohesion refers to learners focusing on common intellectual tasks (Swanet al.2008). In this study social presence is considered on opinion of students related to enthusiasm, interest, paying more attention, doubt clearance, sharing information, express during class etc.

Teaching presence : Teaching presence is the aspect which refers to the methods that an instructor utilizes to promote a quality online environment and facilitate an effective CoI. Teaching Presence is a well-established construct (Garrison et al., 2000,2001) and several content analysis studies have provided indicators for the construct (Anderson et al., 2001; Richardson et al., 2015). Teacher presence were comprised of providing direct instruction , emphasizing, providing tips for succeeding in the course, summarizing, directing students’ attention, direct instruction represented approaches such as providing examples or demonstrations , clarifying, or sharing resources and also conducting assessment. Assessment included the instructor providing formative and summative feedback for assignments or other course activities. In this study teaching presence is considered on opinion of students related to get proper material, well explained concepts, systematic content arrangement, proper use of image and animation, evaluation, assign homework , checking homework, well prepared teacher etc.

Cognitive Presence: Cognitive Presence refers to students’ process of constructing meaning through discourse and reflection (Garrison, Anderson, and Archer, 2001). The interaction of these three components creates the online collaborative constructivist experience. In this study researcher focused on social presence and teacher presence

Students : A students who study online among students of secondary, higher secondary, any graduate and students preparing for competitive exams.

Online learning : Teaching-Learning process which can be done only through internet

Lockdown period : In pandemic era of Covid-19, people must follow social distance to stop infection and break the chain of spreading covid-19. For this purpose Government of India make a rule to stay home during this pandemic era. This stay to home rule is called Lockdown . In this research lockdown period is considered as from March 24, 2020 to May 3, 2020.

4.Objectives :

1 To know about social presence established by teacher in online learning during lockdown period

2 To know about teaching presence established by teacher in online learning during lockdown period

3 To develop a opinionnaire for students to know about social presence and teaching presence in online learning during lockdown period.

5. Design of Study

Research Method : As it is the analysis of opinion , the survey method is used for this research

Sample : In order to obtain the opinion of Students with various educational background on online learning accidental sampling technique is used. With this technique opinion of 52 students were received online through Google form. Opinion on social presence and teaching presence were elicited.

Tools Used : In this paper opinionnaire is formed on the basis of The Community of Inquiry (CoI) framework. The Community of Inquiry framework is a process model for online learning environments that focuses on collaborative constructivist learning environments (Garrison, Anderson and Archer, 2000) that has been utilized by many researchers to examine online instructional environments. The CoI framework analyzes online instructional environments through the interaction of three components : social presence, teaching presence and cognitive presence (CP; Garrison, 2007).

Social Presence: On the basis of this three elements of social presence researcher develop statements for opinionnaire which reflects this component of CoI. In this paper opinionnaire contains statement no: 1 to 10 is reflecting social presence.

Teaching presence: On the basis of this indicators of teaching presence researcher develop statements for opinionnaire which reflects this component of CoI. In this paper opinionnaire contains statement no: 11 to 20 are reflecting teacher presence.

Researcher categorized the opinionnaire in two aspect social presence and teaching presence. It consists of Total 20 statements. The method of assessment of each parameter is based on five points scale i.e. Strongly Agree (SA), Agree (A), Neutral (N), Disagree (D), Strongly Disagree (SD). Content validity of the scale was established after having opinions from the research experts.

Statistical Techniques: Percentage has been employed to show the responses of the students' opinion.

6. Data Analysis

Over all, opinions of 52 students were recorded. The present section is deals with analysis of opinion of students about social presence established by teacher in online learning during lockdown period. The opinion of students are presented in the form of percentage and pie chart in table 1 and 3 and component wise overall opinion has been presented in table 2 and 4 and also graphically shown as pie chart in fig 1 and 2.

Analysis of Opinion of Students about Social Presence

Table 1: Statement-wise Representation of Opinion of Students about Social Presence established by teacher in online learning during lockdown period.

Statement	SA	A	N	D	SD	
1. you are enthusiastic and interested about online learning	21.2%	46.2 %	19.2%	7.7 %	5.8%	
2. You think that the teacher is paying more attention in online learning	17.3%	46.2 %	19.2%	13.5 %	3.8%	
3. You are able to clarify your doubts without any hesitation in online learning	25%	42.3 %	7.7%	17.3 %	7.7%	
4. You can solve your doubts quickly and efficiently in online learning	19.2%	40.4 %	19.2%	15.4 %	5.8%	
5. You can share more information regarding particular concepts without any hesitation in online learning	13.5%	50%	21.2%	11.5 %	3.8%	
6. You are able to express yourself more freely to the teacher in online learning	15.4%	38.5 %	17.3%	19.2 %	9.6%	
7. You think that most of the concepts are taught through lecture discussion method in online learning	13.5%	51.9 %	19.2%	11.5 %	3.8%	

8. Other methods except Lecture discussion method are used in online learning	13.5%	46.2 %	15.4%	15.4 %	9.6%	
9. You prefer to study on your own without online teacher in online learning	23.1%	42.3 %	15.4%	15.4 %	3.8%	
10. You prefer to join teacher and online class with teacher's schedule in online learning	19.2%	34.6 %	21.2%	17.3 %	7.7%	

As far as the social presence concerns Table 1 is shows that highest 46.2 % students have acknowledged that online learning is enthusiastic, interested and teachers paying more attention and uses methods other than lecture discussion method also. Between 40 % to 45 % students appreciated that they can clarify their doubt without any hesitation, quickly and efficiently and also prefer to study on their own. Furthermore 50 % can share more information regarding particular concepts without any hesitation in online learning. 51.9 % students think that mostly lecture discussion method is used in online learning. 38.5 % student are freely express themselves in front of teacher during learning. It can be interpreted from table 2 that 18.09 % of students were Strongly Agreed , 43.86 % students were agree whereas 14.42 % students were disagree and only 6.14 % students were strongly disagree about social presence established by teacher.

Table 2: Overall Opinion of Students about

Social Presence established by teacher in online learning during lockdown period.

Component	Strongly Agree	Agree	Neutral	Disagree	Strongly Disagree
Social Presence	18.09 %	43.86%	17.5%	14.42%	6.14%

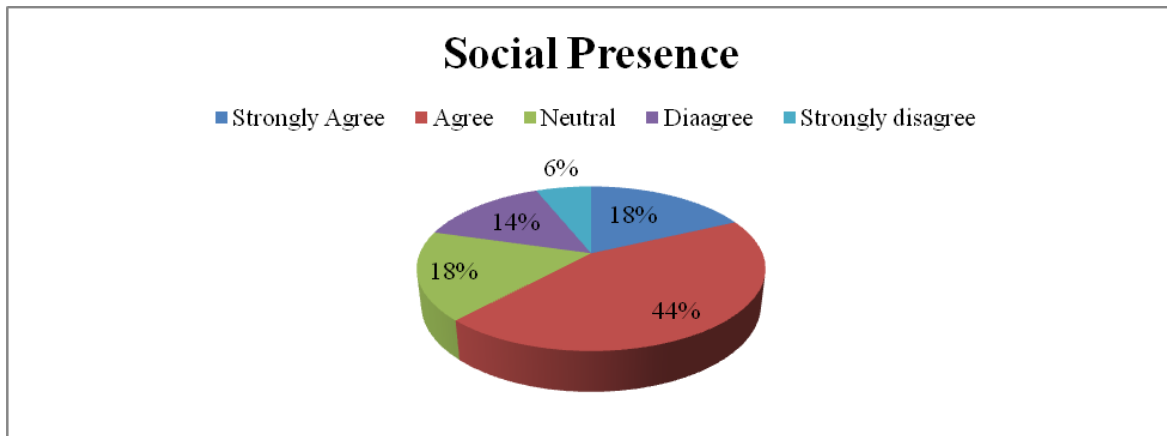

Fig.1: Overall Opinion of Students about

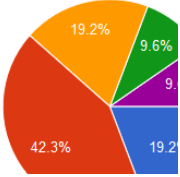
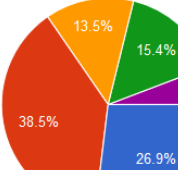
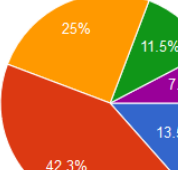
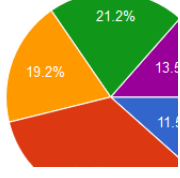
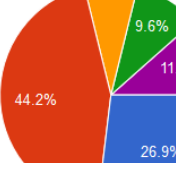
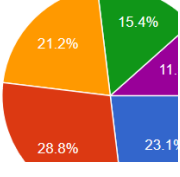
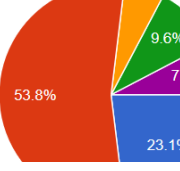
Social Presence established by teacher in online learning during lockdown period.

Analysis of Opinion of Students about Teaching Presence

Table 3: Statement-wise Representation of Opinion of Students about

Teaching Presence established by teacher in online learning during lockdown period

Statement	SA	A	N	D	SD	
11. you get proper material in online learning	19.2%	40.4%	25%	11.5%	3.8%	
12. The concepts are clearly explained in online learning	21.2%	48.1%	11.5%	9.6%	9.6%	
13. Major points and sub-points are arranged in a systematic manner in online learning	23.1%	53.8%	11.5%	7.7%	3.8%	

14. Voice clarity of teacher is proper in online learning	19.2%	42.3%	19.2%	9.6%	9.6%	
15. Images, animations and other tools are used systematically in online learning	26.9%	38.5%	13.5%	15.4%	5.8%	
16. you are able to concentrate better in online learning	13.5%	42.3%	25%	11.5%	7.7%	
17. Continuous evaluation is done by a teacher in online learning	11.5%	34.6%	19.2%	21.2%	13.5%	
18. A teacher assign you homework in online learning	26.9%	44.2%	7.7%	9.6%	11.5%	
19. A teacher check your homework in online learning	23.1%	28.8%	21.2%	15.4%	11.5%	
20. Teacher are usually more prepared for teaching in online learning	23.1%	53.8%	5.8%	9.6%	7.7%	

A perusal of second part of opinionnaire about teaching presence from the table 3 revealed that 40.4 % students get proper material, 48.1 % students say s that concepts are clearly explained, 53.8 % student says that major and sub points are arranged in systematic manner and teachers are more prepared for teaching. 42.3% students say that voice clarity of teacher is proper and they are better concentrate in online learning. 38.5 %students acknowledge that image, animation and other tool are used systematically. It can be further interpreted that 34.6 % student feels continuous evaluation is

done by teacher. Furthermore 44.2 % students' gives opinion that teacher assigns the homework and 28.8 % says that teacher also check homework. It can be interpreted from table 4 that 18.09 % of students were Strongly Agreed , 43.86 % students were agree whereas 14.42 % students were disagree and only 6.14 % students were strongly disagree about teaching presence established by teacher. It is same result as social presence established by teacher.

Table 4: Overall Opinion of Students about

Teaching Presence established by teacher in online learning during lockdown period.

Component	Strongly Agree	Agree	Neutral	Disagree	Strongly Disagree
Teaching Presence	18.09 %	43.86 %	17.5 %	14.42 %	6.14 %

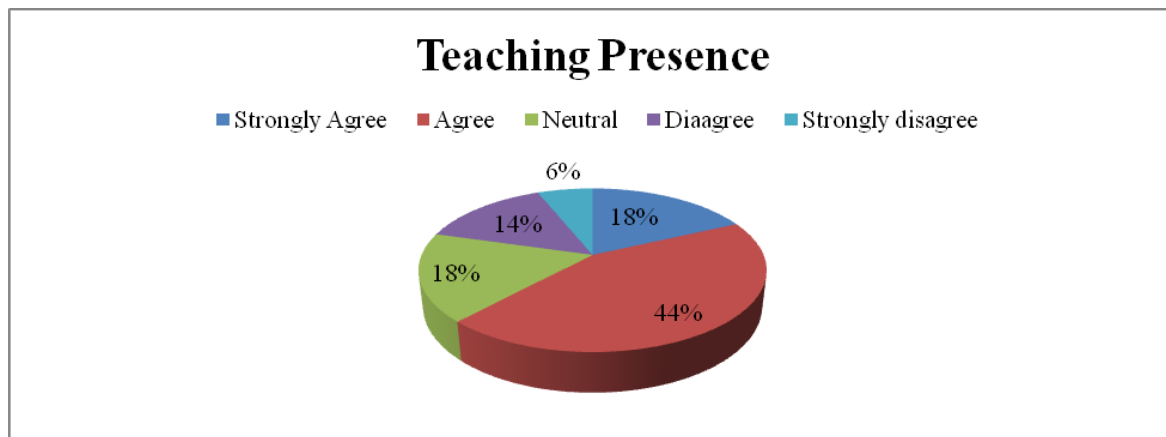

Fig.2: Overall Opinion of Students about

Teaching Presence established by teacher in online learning during lockdown period.

7. Conclusion

The current study was carried out to know about social presence and teaching presence established by teacher in online learning during lockdown period. After getting responses from the students it can be said that teacher established both social and teaching presence but are not at the level that can be appreciated. Study shows that nearly half of students not feel that social and teaching presence is remarkable in online learning. So for making more effective social and teaching presence in online learning, teacher should include other activities like project works which is more teacher driven but not teacher- centered. Viewing opinion of students through the CoI lens, we can interpret how teacher worked collaboratively with the students and technology which he worked with. Using the CoI frame

work as a lens ,teachers and web designer take time to design intentional learning experience that help to establish and maintain social presence using variety of technology.

References

Anderson, T., Rourke, L., Garrison, R., & Archer, W. (2001). Assessing teaching presence in a computer conferencing context, *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 5(2). Retrieved from

Garrison, D. R. (2007). Online community of inquiry review: Social, cognitive, and teaching presence issues. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 11(1), 61-72. Retrived from http://auspace.athabascau.ca/bitstream/2149/725/1/assessing_teaching_presence.pdf

Garrison, D. R. (2011). *E-Learning in the 21st century: A framework for research and practice* (2nd ed.) London, Uk:Routledge/Taylor and Francis.

Garrison, D. R. (2012). Article review: Social presence within the community of inquiryframework. *The International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 13(1), 250–253.Retrieved from:

Gunawardena, C.N. (1995). Social presence theory and implications for interaction and collaborative learning incomputer conferences. *International Journal of EducationalTelecommunications*, 1(2/3), 147–166. Retrieved from:http://www.editlib.org/p/15156/article_15156.pdf

Garrison, D.R. Cleveland-Innes, M. & Fung, T. (2010). Exploring causal relationships amongcognitive, social and teaching presence: Student perceptions of the Community of Inquiryframework. *The Internet and Higher Education*, 13(1–2), 31–36.doi:10.1016/j.iheduc.2009.10.002

Kanuka, H. (2011). Interaction and the online distance classroom: Do instructional methods effectthe quality of interaction? *Journal of Computing in Higher Education*, 23, 143–156.doi: 10.1007/s12528-011-9049-4

Garrison, D. R., Anderson, T. & Archer, W. (2001). Critical thinking, cognitive presence, andcomputer conferencing in distance education. *American Journal of Distance Education*, 15(1),7–23.doi: 10.1080/08923640109527071

Garrison, D. R., Anderson, T., & Archer, W. (2000).Critical inquiry in a text-based environment: Computer conferencing in higher education model.*The Internet andHigher Education*, 2(2–3), 87–105.doi:10.1016/S1096-7516(00)00016-6

Swan, K., Garrison, D. R., & Richardson, J. (2009). A constructivist approach to online learning: The Community of Inquiry framework. In C. R. Payne (Ed.), *Information technology and constructivism in higher education: Progressive learning frameworks* (pp. 43–57). Hershey, PA: IGI Global.

Swan, K., Shea, P., Richardson, J.C., Ice, P., Garrison, D. R., Cleveland-Innes, M., & Arbaugh, J.B. (2008). Validating a measurement tool of presence in online communities of inquiry. *E-mentor*, 2(24), 1–12. Retrieved from: <http://www.e-mentor.edu.pl/arttykul/index/numer/24/id/543>

गांधी विचारधारा और साहित्य

अछवा महंमदरफिक युसुफभाई

पी.एच.डी. शोधार्थी.

मार्गदर्शक : डॉ. रंजना अरगडे,

एच.ओ.डी. : भाषा-साहित्य भवन,

गुजरात युनिवर्सिटी,

अहमदाबाद.

महात्मा गांधीजी की विचार पद्धति को गांधी विचार धारा कहते हैं | रामनाथ 'सुमन' के अनुसार गांधी विचारधारा अर्थात "शक्ति तथा समाज के हित का वह दर्शन एवम विज्ञान है जिसके प्रधान पुरस्कर्ता और प्रयोगकर्ता 'गांधीजी' हैं |"(1)

1. ('लेखक की बात' - गांधीवाद की रूपरेखा - सं श्री रामनाथ 'सुमन' पृ.०६)

स्वयं गांधीजी अपने विचारों को किसी बाद के अंतर्गत बांधकर रखना पसंद नहीं करते थे, फिर भी आज हम मानते हैं की गांधीजी की सोच, गांधीजी की जीवन शैली और गांधीजी की कार्य प्रणाली का समवेत नाम ही 'गांधी विचारधारा' है |

गांधी विचारधारा में कुछ तत्त्व प्राणरूप स्थायी और शाश्वत हैं | जिस साहित्य में ये तत्त्व मूल रूप में पाए जाते हैं उसे गांधी विचारधारा से युक्त या प्रभावित साहित्य कहते हैं | इन तत्वों में प्रमुख और प्राणरूप तत्त्व हैं सत्य और अहिंसा | इनके अतिरिक्त सांप्रदायिक एकता, अस्पृश्यता निवारण, मधुपान निषेध, खादी-चरखा, ग्रामोद्योग, सफाई की शिक्षा, बुनियादी तालीम, स्त्री उत्थान, मातृभाषा प्रेम, राष्ट्रभाषा प्रेम, आर्थिक समानता, किसानो-मजदूरों एवम् विद्यार्थियों का संगठन और रोगियों की सेवा आते हैं |

गांधी विचारधारा का लक्ष्य ही सर्वोदय है | और सर्वोदय हेतु शासन व्यवस्था को ही साधन बनाना पड़ता है | इस तरह गांधी विचारधारा मूलतः एक प्रकार की राजनैतिक चेतना और आंदोलन को कहते हैं | गांधी विचारधारा युक्त राजनीति और शासन व्यवस्था में सत्याग्रह, राम राज्य की कल्पना, स्वराज्य, युद्धनीति, राष्ट्रवाद - विश्व बंधुत्व, कला साहित्य तथा संस्कृति के लिए नीतिमत्ता शुद्ध सिद्धांत और आचरण है |

जब हम गांधी विचारधारा युक्त साहित्य की बात करते हैं तब सत्य-अहिंसा की बात करने वाले हर साहित्यकार को गांधीवादी और उसके साहित्य को गांधी विचारधारा का साहित्य समझ बैठते हैं | हमें ज्ञात होना चाहिए कि केवल सत्य और अहिंसा की बात करना ही 'गांधीवाद' नहीं है, अपितु उस साहित्यकार का वैयक्तिक जीवन और आंतरजगत भी गांधीमय है क्या; यह भी देखना पड़ेगा | प्रेमचंद और पंत इसके श्रेष्ठ उदाहरण हैं | **प्रेमचंद ने नौकरी और पंत ने कोलिज गांधीजी के प्रभाव से या यूं कहे कि गांधीजी की विचारधारा से प्रभावित होकर ही छोड़ी** | इनके समूचे साहित्य में सर्वत्र गांधी विचारधारा व्याप्त है |

गांधी के आविर्भाव के साथ ही तत्कालीन साहित्य में गांधी के विचारों का प्रभाव दिखने लगा था, जो आज पर्यंत साहित्य को प्रभावित कर रहा है | और जिस साहित्यकार ने आर्थिक शोषण, मूड़ीवाद का विरोध, समानता, बंधुता, सहिष्णुता, कुरीतियों का विरोध, सामाजिक एकता का समर्थन किया वे कहीं न कहीं गांधी विचारधारा से जुड़े रहे हैं, प्रभावी रहे हैं |

हिन्दी साहित्य में सियाराम शरण गुप्त, मुन्शी प्रेमचंद, सुमित्रानंदन पंत, माखनलाल चतुर्वेदी, भवानी प्रसाद मिश्र, जनेंद्र आदि को गांधीवादी साहित्यकार कहा जा सकता है। प्रेमचंद ने तो स्वयं को गांधीजी का 'कुदरती चेला' कहा था, तो गुप्तजी 'बापू' के नाम से पहचाने जाते थे। जनेंद्र के साहित्य में गांधीवादी चिंतन का स्वर काफी प्रलंब है। भवानी प्रसाद ने तो अपने साहित्य में गांधी विचार - दर्शन की निष्ठा मयी प्रतिष्ठा की है।

भवानीप्रसाद की कविताओं पर गांधीजी का पूरा प्रभाव दिखाई देता है। गांधी चिंतन काव्यात्मक स्तर पर बोल उठा है। इस संदर्भ में कवि का कथन है कि " 'गांधी पंचशती' में मैंने गांधी पर कम, गांधी के विचार पर ज्यादा कविताएँ लिखी हैं - गांधी के विचार मेरे विचार बनकर कविता में आए हैं, जो एक बड़ी बात है।" (2)

2. (भवानीप्रसाद मिश्र की काव्य यात्रा - समय की तानी डॉ.संतोष कुमार तिवारी - पृ.५९)

गांधी जन आंदोलन के ऐसे नेता थे जिन्होंने जनता को सक्रिय भी किया था और जगाया भी था, इसलिए करीब-करीब हर साहित्यकार ने गांधी विचारधारा पर लिखा है; क्यूँ की जन साधारण की चेतना को झकझोरने वाली धारा से साहित्य भला अछूता कैसे रह जाता ?? ?

आझादी के इतने सालों के बाद और चार-चार लड़ाइयाँ लड़कर आज हम जान चुके हैं कि युद्ध की विभिन्निकाओं से मानव को बचाने के लिए गांधी विचार दर्शन का पालन ही उपाय हो सकता है, देश तथा देश के बहार गांधी के विरोधी हिंसा, विज्ञान युद्ध, धृणा तथा मादक प्रगति से मानवता के प्राण घाँट रहे हैं -

“वे इन्हें बाँट रहे हैं, और यहाँ तक कि,
जो लेना नहीं चाहते इन रक्त फलों को
उन्हें वे डाँट रहे हैं ?
जैसे अमरिका वियतनाम को डाँट रहा है
रूस चेकोस्लोवाकिया को.” (3)

3. ('गांधी पंचशती' भवानी प्रसाद मिश्र - पृ.-3)

जब चारों ओर ऐसा माहौल है तब भी भवानीप्रसादजी का विश्वास है कि इस सीधे-सादे स्नेही आदमी गांधी का विचार-दर्शन और कर्म ही समूची मानवता की परंपरा में नए जीवन की मशाल जला सकता है -

“चीन ने तिब्बत का फाइकर मुँह,
रक्त फल उसमें भर दिए हैं,
और हमने तो अपने हाथ-पाँव-मुँह, पेट
सब इनके सामने कर दिए हैं

कि ये हमें अपने-अपने रक्त फलों से लाद दे। (4)

4. (गांधी पंचशती 'भवानी प्रसाद मिश्र - पृ.-3)

सन् १९३० के बाद की प्रत्येक महत्वपूर्ण स्थिति, घटना, विचार - प्रत्यय, आंदोलन, जेलयात्रा, कर्मदर्शन आदि का पूरा इतिहास 'गांधी पंचशती' की कविताओं में मौजूद है। 'गांधी पंचशती' में संग्रहित पांचसो कविताएँ देश के करोड़ों लोगों की आशा और आकांक्षा को प्रतिध्वनित करती हैं। यदि साहित्य को किसी विचारधारा में बाँधा जा सकता है तो भवानी प्रसाद का समूचा साहित्य गांधीवादी है।

महात्मा गांधी का प्रभाव जिन साहित्यकारों को स्वतंत्रता आंदोलन में खींच लाया उन में मिश्रजी भी एक थे जो उन्तीस(29) वर्ष की आयु में सन १९४२ में स्वाधिनता आंदोलन में कूद पड़े और तीन वर्ष के लिए नागपुर जेल में बंदी रहे | गांधी विचार दर्शन के प्रति साहित्यकारों में कैसी आस्था थी यह बात इन पंक्तियों से पता चलती है -

“ माटी के पुतलो को तुमने शेर कर दिया है

बड़े-बड़े शेरों को तुमने ढेर कर दिया है ।” (5)

5. ('गांधी पंचशती' भवानी प्रसाद मिश्र - पृ.-33)

गांधीजी की समूची कार्य पद्धति विश्व को सींचने का उपक्रम था | उन्होंने आत्मीक शक्ति को केंद्र मानकर प्रेम के व्यापक प्रसार द्वारा “जीव के ब्रह्म तक विकसित होने की” कल्पना की थी | आज भौतिक स्पर्धा, युद्ध और हिंसा के कारण समूची मानवता के प्राण घुट रहे हैं और भयंकर विषमताओं में जीवन झुलसा जा रहा है, तब गांधी विचार दर्शन ही हमें जीने की कला सीखा सकता है | अतः गांधी विचारधारा से प्रभावित साहित्यकार इसी आशय से कविताएँ-कथाएँ लिखते हैं कि हम अपने देश की जड़ों में समाये सांस्कृतिक तत्वों को पुनः जीवित कर सके |

गांधीजी ने अपनी विचारधारा में सत्य के पालन को मनुष्य का प्राथमिक कर्तव्य निर्दिष्ट किया है | जैनेन्द्र ने अपने उपन्यासों में सत्य को सहर्ष स्वीकार किया है | जैनेन्द्र 'सुखदा', 'सुनीता', 'विवर्त', 'अनन्तर' आदि उपन्यासों के द्वारा व्यक्ति के छल को काटकर सत्य का उदघाटन करना चाहते हैं | 'सुखदा' में तो जैनेन्द्र ने पूर्ण विश्वास के साथ प्रेम की सत्यता पर बल दिया है | उनकी दृष्टि में ईश्वर या परमेश्वर सब प्रेम ही हैं -

“सत्य में उसी प्रेम को समझता हूँ, ईश्वर उसी प्रेम को समझता हूँ | ईश्वर के ऊपर कहते हैं परमेश्वर है, परमेश्वर उसी को समझता हूँ ।” (6)

6. ('सुखदा' - जैनेन्द्रकुमार - पृ.१५०)

जैनेन्द्र के साहित्य में अहिंसा विविध संदर्भों में दृष्टिगत होती है | उन्होंने अपने उपन्यास के पात्रों के चरित्र-चित्रण में अपनी पूर्ण अहिंसक नीति का ही परिचय दिया है | उनके पात्र स्वयं तिल-तिल कर मर जाते हैं किंतु अपने कारण किसी को कष्ट नहीं देते | 'परख' की कटो तथा 'त्यागपत्र' की मृणाल उनके ऐसे ही पात्र हैं |

जैनेन्द्र गांधीजी के विचारों से प्रभावित है, इसलिये उपन्यासों के एकाधिक प्रसंगों में वे गांधीवादी दृष्टि का आलोक बिखेरते देखे जा सकते हैं | 'सुनीता' उपन्यास में रिवाल्वर के प्रसंग से ही इस बात की झांकी मिलती है | 'मुक्तिबोध', 'अनन्तर', 'जयवर्धन' आदि उपन्यासों में मानव हित की कामना ही मुख्य आदर्श है | जैनेन्द्र की मानवतावादी दृष्टि के मूल में गांधी की अहिंसक नीति की झलक दृष्टिगत होती है |

गांधीजी ने सांप्रदायिक एकता में वर्गभेद को त्यागा है | जैनेन्द्र ने भी वर्ग की एकता पर जोर दिया है | प्रेमचंद्र के साहित्य में भी सर्वत्र वर्गभेद, जातिभेद, कुरीतियों के खिलाफ आवाजें बुलंद होती सुनाई पड़ती हैं | गांधी

विचारधारा का प्रभाव विश्व व्यापी रहा है | अतः भारत की सभी भाषा के साहित्य पर भी इसका गहरा प्रभाव पड़ा है |

वस्तुतः साहित्य उदात्त विचारो की मूर्त अभिव्यक्त ही है; और जब विचारो की ही अभिव्यक्ति है तो विचार किसी न किसी वस्तु, व्यक्ति या तत्व से जुड़े हुए होंगे | और ऐसे ही किसी मूल तत्व या विचार या व्यक्ति से सम्बंधित साहित्य को केवल उसी तत्त्व, विचार या व्यक्ति वाला साहित्य मान लिया जाता है | गांधीजी की विचारधारा में वस्तुतः नविन कुछ भी न था, हाँ ! द्रष्टिकोण जरूर नविन था | और यह बात वे स्वयं स्वीकार कर चुके हैं -

“मारे दुनिया ने नवु कशु शिखवानुं नथी, सत्य अने अहिंसा अनादी काळथी चाल्या आवे छे” (7)

7. (‘सत्यना प्रयोगो’ - मो.क.गांधी - अंतिम पृष्ठ)

हम सब जानते हैं कि अहिंसा भारतीय सभ्यता का सार है | भगवान बुद्ध, महावीर स्वामी, ईसा मसिह आदि आदि धर्म प्रवर्तकों ने अहिंसा, दया, प्रेम और सत्य का ही उपदेश दिया है | हमारे उपनिषदों ने भी अहिंसा को परम धर्म माना है | फिर वर्तमान साहित्य-समय में सत्य-अहिंसा को गांधीजी से क्यों जोड़ते हैं ? क्यों कि गांधीजी से पूर्व किसीने भी कोटी-जन-व्यापी महान आंदोलनों के भीतर से अहिंसा का प्रयोग नहीं किया था | गांधीजी से पूर्व ‘अरविन्द घोष’ ने सविनय अवज्ञा तथा असहयोग को सुझाया था, मगर गांधीजी ने उन्हें कार्यान्वित किया |

अहिंसा भारतीय संस्कृति का अभिन्न तत्त्व थी; मगर गांधीजी के लिए अहिंसा अत्यंत क्रियाशील शक्ति थी | इसलिए उनकी अहिंसा कायरो की अहिंसा नहीं थी | दिनकरजी का कथन है -

“अहिंसा शब्द गांधी कर्म का निचोड़ है, तथा हिंसा से पूरित विश्व में यह एक शब्द गांधीजी का जितना व्यापक प्रतिनिधित्व करता है, उतना उनके और सरे उपदेस मिलकर भी नहीं कर पाते |” (8)

8. (‘संस्कृति के चार अध्याय’ - दिनकर - पृ.१७)

साहित्य अपने समय के बदलते प्रवाह और क्रांतिकारी विचारों से पृथक रहकर अपना अस्तित्व विकसित नहीं कर सकता | बीती सदी का महामानव निःसंदेह गांधीजी हैं और उनके विचारो की उपयुक्तता दीन ब दीन बढ़ती जा रही है | अतः यह कहना अनुचित न होगा कि गांधी विचारधारा से युक्त साहित्य की जितनी जरूरत बीती सदी में थी उससे ज्यादा जरूरत अब पड़नेवाली है | वर्तमान् समय में हो रहे आंदोलनों से गांधी विचार-दर्शन और उसकी उपयुक्तता साफ हो चुकी है |

स्वतंत्रता प्राप्ति से पूर्व और बाद भी गांधीजी के विचार उपयुक्त लगते रहे हैं | अतः पूर्व भी साहित्य सृजन में गांधी विचारधारा का महत्वपूर्ण प्रभाव रहा है | हम आज भी हमारे जीवन के नीति-नियमों में कहीं न कहीं गांधी के विचारो को व्यवहार में लाते हैं और आदर्श मानते हैं | हम और हमारा साहित्य आज भी गांधी विचारधारा से प्रभावित हैं और आगे भी रहेंगे |

अहिंसा परमो धर्मश्चाहिंसा परमो दमः |

अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ||

लोककथा के जादूगर : विजयदान देथा

शोध छात्र

प्रा. महेशकुमार जे. वाघेला

स्नातकोत्तर हिन्दी विभाग

सरदार पटेल विश्वविद्यालय ,वल्लभविद्यानगर

भारतीय साहित्य और राजस्थानी भाषा के गौरवशाली रचनाकार विजयदान देथा उर्फ बिज्जी लोककथा के जादूगर कहलाते थे। लोककथा के जादू का बक्सा अगर किसी के पास था तो वह था 'बिज्जी'के पास। उन्होंने राजस्थानी भाषा की 'दुविधा' नामक लोककथा से लेखक के रूप में खुद को स्थापित किया था। बिज्जी की कहानियां जब पहली बार हिन्दी पाठकों के सामने आई थी तो एक हलचल सी मच गई थी। आधुनिक भारतीय साहित्य में लोकतत्व इस तरह से प्रासंगिक होकर पहली बार दिखा था।

बिज्जी की कहानियों का जादू फिल्मकारों, नाट्य-निर्देशकों के सिर पर भी चढ़कर बोला है। अमोल पालेकर, श्याम बेनेगल, प्रकाश झा और मणि कौल ने उनकी कहानियों पर फिल्में बनाई हैं। साहित्य अकादमी ने बिज्जी पर एक वृत्तचित्र का निर्माण किया है। उनकी कहानियों की दूरदर्शन प्रस्तुति और नाट्य-मंचन हुए हैं। रंगकर्मी हबीब तनवीर द्वारा निर्देशित उनकी कहानी पर आधारित नाटक "चरणदास चोर" को देश-विदेश में बेहद सराहना मिली है।

गाँव के लोगों की जबान पर बसी गीतों, कथाओं, और कहावतों को लिपिबद्ध करके कलम मांजने वाले बिज्जी शुरू-शुरू में एक संग्रहकर्ता की भूमिका में रहे, लेकिन 'बातां री फुलवाडी' के तीन खंडों के बाद लोक कथाओं को सजाने-संवारने लगे। छठे भाग तक आते-आते उनकी सर्जनात्मक ऊर्जा खुलकर खेलने लगी। वे लोक कथाओं के नए चरित्र, नए प्रसंग जोड़ने लगे। दसवें भाग तक तो लोक कथाओं की शैली और उनके सृष्टा व दृष्टा ही रह गए। काफी कुछ बदल गया। कलेवर, संदेश, प्रभाव, बंदिश, संवाद इत्यादि कला के सांचे में परिष्कृत होते रहे। लोक कथाओं के बीज को वे अपने हिसाब से पुष्पित-पल्लवित करने लगे।

जिस तरह प्रेमचंद उर्दू से हिन्दी-कहानी की ओर आए थे और हिन्दी में आकर उन्होंने अपने बाद के कहानीकारों बाध्य कर दिया था कि वे किसी ओर तरह से सोचें , उसी तरह विजयदान देथा भी राजस्थानी कहानी से हिन्दी कहानी की ओर आए हैं और आज तमाम हिन्दी कहानीकारों के उनकी कहानियाँ एक चुनौती हैं ।

विजयदान देथा हिन्दी के उन कहानीकारों में से हैं जो लोककथाओं से पमथ्यूं की तरह कहानी की एक छोटी-सी चिनगारी चुराते हैं और फिर उसे समकालीन जीवन की विसंगतियों,

अंतविरोधों, लोकराग और लोकआग में तपाकर एक एसी बेमिसाल कहानी के रूप में प्रस्तुत करते हैं कि पाठक मंत्रमुग्ध रह जाता है ।

अनेक पत्र-पत्रिकाओं का संपादन तथा सह लेखन करते हुए अकस्मात ही बिज्जी के जीवन में एक निर्णायक मोड़ आया । सन १९९५ में उन्होंने हिन्दी छोड़कर राजस्थानी में लिखने का संकल्प लिया और अपने गाँव बौरूदा लौट गए । “बातांरी फुलवारी” शीर्षक से लोककथाओं के पुनःसृजन की उनकी यात्रा यही आरंभ हुई । इन कहानियों की लेखन प्रक्रिया के विषय में खुद बिज्जी कहते हैं कि –“न लिखने से पहले सोचा , न लिखकर पढ़ा और न ही लिखकर कुछ काटा ।”

विजयदान देथा की कहानियाँ पढ़कर विख्यात फिल्मकार मणिकौल इतने अभिभूत हुए कि उन्होंने तत्काल उन्हें लिखा- "तुम तो छुपे हुए ही ठीक हो। ...तुम्हारी कहानियाँ शहरी जानवरों तक पहुँच गयीं तो वे कुत्तों की तरह उन पर टूट पड़ेंगे। ...गिधद हैं नोच खाएँगे। तुम्हारी नम्रता है कि तुमने अपने रत्नों को गाँव की झीनी धूल से ढँक रखा है।" हुआ भी यही, अपनी ही एक कहानी के दलित पात्र की तरह- जिसने जब देखा कि उसके द्वारा उपजाये खीरे में बीज की जगह 'कंकड़-पत्थर' भरे हैं तो उसने उन्हें घर के एक कोने में फेंक दिया, किन्तु बाद में एक व्यापारी की निगाह उन पर पड़ी तो उसकी आँखें चौंधियाँ गयीं, क्योंकि वे कंकड़-पत्थर नहीं हीरे थे। विजयदान देथा के साथ भी यही हुआ। उनकी कहानियाँ अनूदित होकर जब हिन्दी में आयीं तो हिन्दी संसार की आँखें चौंधियाँ गयीं।

बने बनाए सांचों को तोड़ने वाले देथा ने कहानी सुनाने की राजस्थान की समृद्ध परंपरा से अपनी शैली का तालमेल किया। चतुर गड़ेरियों, मूर्ख राजाओं, चालाक भूतों और समझदार राजकुमारियों की जुबानी देथा ने जो कहानियाँ बुनीं उन्होंने उनके शब्दों को जीवंत कर दिया।

राजस्थान की लोककथाओं को मौजूदा समाज, राजनीति और बदलाव के औजारों से लैस कर उन्होंने कथाओं की ऐसी फुलवारी रची है कि जिसकी सुगंध दूर-दूर तक महसूस की जा सकती है।

एक बार बिज्जी की कहानियों से गुजरिए और फिर उनके व्यक्तित्व से, दोनों में मामूली-सी फांस भी आपको नहीं दिखेगी। राजा-रानी, राजकुमार, घोड़ा, चिडिया , पेड़ उनकी कहानियों के पात्र हैं।

संदर्भ ग्रंथ

१. बौरूदा डायरी (अप्रतिम बिज्जी का विदा-गीता), मालचंद तिवाड़ी
२. कहानी के नये प्रतिमान , कुमार कृष्ण

સમાજની નરી વાસ્તવિકતાના દર્શન કરાવતા હાર્દિક પ્રજાપતિના હાઇકુ

4

ભરત મકવાણા

અનુસ્નાતક,ગુજરાતી વિભાગ

શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે.કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ,પાટણ.

પ્રસ્તાવના:

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ, ભજન, રાસ-રાસો અને ગરબા-ગરબીઓનું વિપુલ પ્રમાણમાં ખેડાણ થયું છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ નવલિકા, નવલકથા, નિબંધનું ખેડાણ અઢળક થયેલું છે.પણ હાઈકુ ક્ષેત્રે કામ ઘણાં ઓછા સર્જકોએ કર્યું છે.હાઈકુનું સર્જન નહિવત પ્રમાણમાં પણ ટકોરાબંધ થયું છે. ૫ ૭ ૫ અક્ષરનું બંધારણ ધરાવનાર હાઈકુ મૂળ જાપાની કાવ્યપ્રકાર છે. અને અનેક ભાષાઓના લાડકોડથી, પ્રેમથી ઉછેરીને આ સાહિત્ય સ્વરૂપ વિશાળ બન્યું છે. 'સ્નેહરશ્મિ' ઉપનામ ધરાવતા શ્રી ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'હાઈકુના પિતા' ગણાય છે. એમની પાસેથી 'સોનેરી ચાંદ,રૂપેરી સૂરજ' નામનો હાઈકુ સંગ્રહ 1967 માં મળે છે.ત્યારબાદ 'કેવળબીજ' નામનો બીજો હાઈકુસંગ્રહ 1884માં મળે છે. આમ સ્નેહરશ્મિએ હાઈકુ જેવા નાના સાહિત્ય સ્વરૂપને સમગ્ર ગુજરાતમાં પ્રચલિત કરી નાખ્યું. એમના સિવાય સિતાશું યશશંદ્ર, ચોસેફ મેકવાન, પન્ના નાયક અને ધીરુભાઈ પરીખે હાઈકુને ઘણા લાડ લડાવ્યા છે.

હાલમાં હાઈકુ ક્ષેત્રે કામ કરનાર 'નાનો દાણો પણ રાઈનો દાણો' એવા પાટણ જિલ્લાના સબોસણ ગામના વતની શ્રી હાર્દિક પ્રજાપતિ હાલ ઉત્તર ગુજરાતની શ્રી અને શ્રીમતી પી. કે.કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણમાં અનુસ્નાતક વિભાગમાં ગુજરાતી વિષય સાથે અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. તેઓશ્રી ગુજરાતી સાહિત્યના સારા ભાવક, શ્રોતા અને સાહિત્યના શોખીન જીવડો છે.તેમણે હાઈકુ ઉપરાંત વાર્તા, ગઝલ,આસ્વાદ-અવલોકન લેખો, લોકસાહિત્યનાં લેખો પણ લખ્યા છે.અને સમયાંતરે જુદા જુદા સામયિકો અને ઇ જર્નલમાં પ્રકાશિત થતા રહ્યાં છે.

પુત્ર વિયોગે પિતા મરશે હજી,

મંથરાની જો ફરી વાતો સુણી.

આવા સમાજ દર્શનના ઉત્તમ શેર આપનાર હાર્દિક પ્રજાપતિ હાઈકુ સાહિત્ય સ્વરૂપને સરસ ખેડી રહ્યા છે. અને એમના હાઈકુમાંથી સમાજની નરી વાસ્તવિકતાના દર્શન થાય છે. સાથે-સાથે એમાંના હાઈકુની ચોટ અને ચમત્કૃતિ પણ ઊડીને આંખે વળગે તેવી છે.

તો ચાલો, માણીએ એમના હૃદયસ્પર્શી હાઈકુ.

'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' ની ભાવનામાં માનવાવાળો આપણો દેશ આજે કઈ સ્થિતિ પહોંચ્યો છે તેની આપણને જરાય જાણ નથી. હાલના સમયમાં લોકો સંયુક્ત કુટુંબમાં જરાય માનતા જ નથી. બે જણની સ્વતંત્ર જિંદગી જીવવામાં જ રાજી છે. વડીલોની સેવા કરવી એ તો ઝેર પીવા સમાન બની ગઈ છે. સાથે સાથે એમનામાં વેરઝેર, ઈર્ષ્યાવૃત્તિ, દંભ, ક્રોધ અને શંકા જેવા દુર્ગુણોમાં પણ વધારો થયો છે. બે જણ ક્યારે ઝઘડો કરે એની તો જાણે રાહ જોઈને બેઠા હોય તેવું લાગે છે અને ઘરમાં બે જણ ઝગડતા સંભળાય તો લોકોના ટોળેટોળા એકત્ર થઈ જાય છે. એના પર કટાક્ષ કરતા હાર્દિક પ્રજાપતિ એમના હાઈકુમાં એકાએક કહી ઊઠે છે કે;

ખખડતા બે

વાસણ સાંભળવા

મેળો ભરાયો!

ભારતની સંસ્કૃતિ એ વિશ્વની સંસ્કૃતિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને એમાં પણ ભારતતો ઋષિ-મુનીઓની સંસ્કૃતિનો દેશ ગણાય છે. ભારત દેશમાં અનેક મહાન ઋષિઓ અમર થઈ ગયા. પણ આજની સ્થિતિ કંઈ અલગ હોય તેવું લાગી રહ્યું છે. લોકોની ભગવાનમાંથી શ્રદ્ધા તૂટવા લાગી છે. મંદિરો અને ધાર્મિક સ્થળો તો જાણે આવકનું એકમાત્ર સાધન બની ગયું હોય એવું લાગી રહ્યું છે. મંદિરની સેવા કરનાર અમુક બાવાઓ તો કપટી બગલાની માફક પોતાની સેવા કરી રહ્યા છે. મંદિરોમાં પણ હવે છેડતીઓના અને બળાત્કારોના બનાવો બનવા લાગ્યા છે. આવા ઢોંગી અને કપટી સાધુઓના કારણે સજ્જન અને સંતપુરુષોને પણ છાંટા ઊઠે છે. માત્ર ભગવા કપડાં પહેરવાથી કે ભજન ગાવ થી કંઈ સંતપુરુષ નથી બની જવાતું. એના માટે હૃદયની શુદ્ધતા અને પવિત્રતા એટલી જ જરૂરી છે. માત્ર ભગવાં કપડાં પહેરીને ભજન કરનાર બગભગત બાપુઓ સામે કવિ પોતાના હાઈકુ દ્વારા બોલી ઊઠે છે.

પહેરી ભગવા,

ભજન કરે,વૃત્તિ

ખોટી મનમાં.

હાલનો યુગ એ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો યુગ છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીએ વિશ્વને એકદમ સાંકડું અને નાનું બનાવી દીધું છે. ટેકનોલોજી વિશ્વ માટે આશીર્વાદરૂપ સાબિત થયું છે. પણ સાથે સાથે માણસ એકલો અને અટુલો બની ગયો છે. સ્માર્ટફોનનો ઉપયોગ કરવામાં આજની યુવાપેઢી

દિવસ રાતનું ભાન ભૂલી ગઈ છે. હવેના બાળકો પણ રમકડાંને બદલે સ્માર્ટફોનથી રમવા લાગ્યા છે. આજની માતાઓ પણ રડતા દીકરાને છાનો રાખવા માટે હાથમાં સ્માર્ટફોન કોઈ એવોર્ડ આપતા હોય એવા હેતુથી આપે છે. આપણી આંગણાની બાળરમતો લુપ્ત થઈ રહી છે. બાળકોના કિકિયારીથી ગુંજી ઉઠતું આંગણું આજે સાવ સુનું સુનું બની ગયું છે. આંગણાની રમતોતો લુપ્ત થઈ રહી છે સાથે સાથે એનું બાળપણ પણ બાળપણથી લુપ્ત થઈ રહ્યું છે. આજની સ્માર્ટ મોબાઇલ પેઢીને આહ્વાન કરતા હાર્દિક પ્રજાપતિ લખે છે કે;

આંગણું સાટે,
મોબાઇલમાં વ્યસ્ત
આ માણસને!

'ઉંબરાવાળી રાજી નહીં હોય તો ડુંગરાવાળી ક્યારેય રાજી નહીં થાય' આ વાક્યો તો સૌ બોલે છે પણ આનો અમલ ખરા અર્થમાં કરે છે કોણ? હાલમાં મોટી-મોટી સીટીઓમાં ઠેર ઠેર આપણને વૃદ્ધાશ્રમો જોવા મળે છે. વધતા જતા વૃદ્ધાશ્રમોની સંખ્યા જ મા બાપની ઉપેક્ષા કે અવગણાનું પ્રતિબિંબ છે. લોકો અત્યારે લોક દેખાડો કરવાની લાલસા સાથે કે મોજ-મસ્તીથી જિંદગી જીવવા માટે ચારધામની જાત્રાએ જાય છે. બીજા લોકોની જીદમાં પણ મોંઘાદાટ પ્રવાસો કરે છે. આંધળા માબાપની સેવા કરવાનો કંટાળો આવે છે. વધતા જતા શહેરીકરણે કે આધુનિકીકરણે દરેક માણસના મોજશોખને વધારી દીધા છે. અને આની સાથે સાથે વૃદ્ધ માણસો રિબાય છે, પીડાય છે. જીવતા મા-બાપની સેવા કરવાનો લ્હાવો કે એના દર્શન કરવાનો આનંદ આ ચારધામની જાત્રા માં નથી. આથી સર્જક એમનાં હાઈકુમાં સહસા બોલી ઊઠે છે. જુઓ;

માવતર છે?
હા, ચારધામ શાને?

તીરથ ઘેર.

માણસને માણસ સાથે જોડી રાખવા માટેનું માધ્યમ ભાષા એટલે કે બોલી પણ છે આથી બોલી મીઠી અને મધુર હોય એ પણ જરૂરી છે. જીભ તોતડી હશે તો સમાજ ચલાવી લેશે પણ તોછડી હશે તો ક્યારેય નહીં ચલાવી લે. આપણે કોઈને સ્મિત સાથે મીઠો આવકારો આપીએ તો એને કેવું સુંદર લાગે પણ જો તેને કડવી ભાષા દ્વારા ગાળો બોલવામાં આવે તો તેને છેક હૃદયમાં ઘા લાગી જાય છે. આપણને કોઈક તલવાર કે છરી મારી જાય તો એનો ઘા મહિના વર્ષમાં મટી જાય છે પણ શબ્દો દ્વારા લાગેલા હતા ક્યારેય રૂઝાતા નથી. આથી વાણીની વિનમ્રતા રાખવામાં આવે તો વિશ્વના ઘણા બધા પ્રશ્નોનું સમાધાન થઈ જાય. તલવારના ઘા રૂઝાય છે પણ શબ્દોના ઘા રૂઝાતા નથી. આ વાતને કવિ હાઈકુમાં સરસ રીતે કહે છે જુઓ;

રૂઝાય છે ધા,
શસ્ત્રોના; શુ રૂઝે ધા
શબ્દ વાણીના.

હાલનો કોઈ સળગતો પ્રશ્ન હોય તો એ પ્રશ્ન છે પર્યાવરણનો.' પર્યાવરણ જાળવો' , 'વૃક્ષો વાવો, વરસાદ લાવો' એવા સૂત્રો આપણે સૌ ઊંચા અવાજે બોલીએ છીએ પણ શું આપણે એટલી જ કાળજીથી વૃક્ષોની માવજત કરીએ છીએ. લોકો અત્યારે વૃક્ષોનો ખાતમો બોલાવીને એની જગ્યાએ ફ્લેટ કે એપાર્ટમેન્ટ બાંધે છે.લોકો ફર્નિચર બનાવવામાં પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં જંગલો કાપે છે પણ સામે વૃક્ષો ઉછેરવા કોઈ તૈયાર નથી. વૃક્ષોને બચાવશો તો વૃક્ષો આપણને બચાવશે આ વાત અત્યારે ભુલાઈ ગઈ હોય તેવું લાગે છે.વૃક્ષોનું છેદન કરતાં આ માણસ જરાય અટકાતો નથી અને છેલ્લે ઘણા બધા પ્રશ્નોથી ઘેરાય છે જંગલમાં વૃક્ષો કાપતા એક મજૂરની વ્યથા સર્જક પોતાનાં હાઈકુમાં જોરદાર રીતે કહી છે જુઓ;

કાપે છે તરૂં
થાકીને શોધે છાયો
પણ ક્યાં બેસે?

ઉપસંહાર;

આમ, પ્રકૃતિ, પ્રણય, વિરહ અને સમાજદર્શનના ઘણા બધા હાઈકુ હાર્દિક પ્રજાપતિ પાસેથી મળી રહે છે. કવિએ જાણેલી અને અનુભવેલી વાતને હાઈકુ દ્વારા સરસ રીતે કહી છે. એમના કહેવાયેલી વાતો તત્કાલીન સમાજજીવનને ઘણી બધી લાગુ પડે છે ૨૧મી સદીમાં અટવાયેલા માણસોના પ્રશ્નોને હાર્દિક પ્રજાપતિએ વાચા આપી છે ભવિષ્યમાં ઉત્તમ સર્જકના એંધાણ મને આ હાઈકુનાં સર્જન પરથી દેખાય છે.એમના હાઈકુમાં ભારોભાર સમાજની વાસ્તવિકતા દેખાય છે.

સંદર્ભગ્રંથ:

દલિતચેતના સામાયિક, અંક માર્ચ 2018

દલિતચેતના સામાયિક, અંક જુલાઈ 2018

મધ્યકાલીન-અર્વાચીન સાહિત્ય સ્વરૂપો- ભરતકુમાર ઠાકર, બીજી આવૃત્તિ 2019,આદર્શ પ્રકાશન, મૂલ્ય-275

માતૃઆશિષ,સંપાદક:રમીલાબેન મહેતા પ્રથમ આવૃત્તિ 2018 પ્રકાશક: પોતે

સળંગ કથા વિનાની કથા : તત્ત્વમસિ

5

પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ

એમ.ફીલ., ગુજરાતી વિભાગ.

ગુજરાત કેન્દ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર.

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં નોખી-અનોખી કથાઓ લખવા માટે શ્રી ધ્રુવ ભટ્ટ જાણીતા અને પ્રતિભાશાળી સર્જક છે. તેમની પાસેથી મળતા સાહિત્યમાં પ્રથમ નવલકથા 'સમુદ્રાંતિકે' પ્રગટ થઈ ત્યારે નવલકથા સાહિત્યમાં નવી કેડી કંડારાઈ હોય એમ ઘણાને લાગ્યું હતું. તો ઘણાને એના સ્વરૂપ સંદર્ભે પ્રશ્નો હતા કે શું આ એક પ્રવાસકથા જ છે. અહીં એ વિશે ચર્ચા કરવાનો આશય નથી. પણ 'તત્ત્વમસિ' એમની બીજી નવલકથા છે એ વિશે વાત કરતી વખતે 'સમુદ્રાંતિકે' નો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી લાગ્યો. કેમ કે પ્રવાસકથા હોવાની સાથે તે નવલકથાનાં ઘટકોને ચરિતાર્થ કરે છે. એજ રીતે 'તત્ત્વમસિ' પણ નવલકથા નહિ હોવા છતાં નવલકથાનાં ઘટક તત્ત્વોને આત્મસાત કરે છે. 'તત્ત્વમસિ' એ પણ ગુજરાતી નવલકથાની વિકાસયાત્રામાં નવો ચીલો પાડ્યો છે.

'તત્ત્વમસિ' માં નર્મદા પ્રદેશની વાત કરવામાં આવી છે. નર્મદાની સફર લેખકે કરેલી છે. એવો ઉલ્લેખ આપણે 'પરબ' ના 2003ના ત્રીજા અંકમાં પૃ. 61 થી 63 ઉપર મળે છે. આ ગ્રામજનો નદીને આત્મસાત્ કઈ રીતે કરે છે અને તે સંવેદનો કેવાં હોય છે તેનો અનુભવ લેવા માટે એક દિવસ સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી હવા ભરેલી ટ્યૂબમાં બેસીને જળપ્રવાહ મને જ્યાં વહાવી ગયો ત્યાં ગયો. આ બધામાંથી મને જે સંવેદનો જાગ્યાં તે મેં કથામાં વણ્યાં. "મારો આ અનુભવ અને તેના પર આધારિત મારાં અર્થઘટનોમાંથી મેં જે કાંઈ થોડું લખ્યું તે 'તત્ત્વમસિ' નામે તમારે સામે છે." જબલપુરથી પૂર્વમાં નર્મદા કિનારે પરિક્રમ્મા કરતા લોકોની આસ્થા ખૂબ જ અગત્યનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહે છે. આ કથામાં કુલ 232 પાનાં અને 26 પ્રકરણોમાં પથરાયેલી આ કથાની ગૂંથણી છૂટક ઘટનાઓથી ગૂંથાઈ છે. કંઈ કેટલાંય પાસાંનો વિનિયોગ કરીને સર્જકે શરૂઆતથી અંત સુધી નર્મદાના પ્રાકૃતિક પરિવેશની સુંદર રચના આપણું મન મોહી લે છે. કોઈ પણ કૃતિ એક એવી કૃતિ છે કે એમાં નવલકથા, પ્રવાસકથા અને ચિંતનકથા એમ ત્રણેય તત્ત્વો જોવા મળે છે. જો કે આ કૃતિ વિશે એના સર્જકે કોઈ ખુલાસો કર્યો નથી. પણ આજના સમયે આપણે એને નવલકથા તરીકે જોઈ-મૂલવી શકીએ છીએ.

આ કથાનું કથાવસ્તુ આછું-પાતળું છે. મધ્યપ્રદેશના નર્મદાતટના આદિવાસી વિસ્તારમાં આવેલા આદિવાસી વિકાસ કેન્દ્રમાં પ્રો. રુડોલ્ફનો પ્રિય શિષ્ય ત્યાંની સંસ્કૃતિ વિશે જાણવા અને એનો રિપોર્ટ કરવા માટે સંપૂર્ણ નારાજગી સાથે આવે છે. પ્રો. રુડોલ્ફનો આ શિષ્ય બૌદ્ધિક વિવેકબુદ્ધિવાદી અભિગમ ધરાવે છે. તેને પરંપરાઓ અને દંતકથાઓમાં રસ નથી. તે ધાર્મિક પરંપરાની, અંધશ્રદ્ધાની અને વહેમની મશ્કરી કરે છે. (હાલમાં અમુક ભારતીય યુવાનોની માનસિકતા દૃષ્ટિગોચન થાય છે.) તે અવિશ્વાસ અને આશંકાથી દરેક વસ્તુને જુએ છે. આ કથકને ભારતીય પરંપરાઓ અને જંગલ વિસ્તારના આદિવાસી લોકો અને અન્ય લોકો પણ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જ જોવા યોગ્ય લાગે છે. સમગ્ર કથાપટ પર તે ધીમે ધીમે પ્રવાસ કરતાં-કરતાં, સંસોધન કરતાં-કરતાં લોકો સાથે હરતાં-ફરતાં જે જુદાં-જુદાં સંજોગોમાંથી પસાર થાય છે. એના કારણે તે પ્રથમ બહારથી અને પછી અંદરથી બદલવા લાગે છે. પ્રો. રુડોલ્ફના આ શિષ્યને બેભાન અવસ્થામાં જ કોઈક સ્ત્રી 'લે ખાઈ લે' એવું

કહીને મકાઈ ખવડાવે છે. એ દૃશ્યથી આ નવલકથાનો આરંભ થાય છે અને અંતે આવતો શબ્દ 'આપી દે' ત્યાં કથા પુરી થાય છે. કથાનાયક કથકનો અનુભવ ડાયરીમાં નોંધાયેલો છે. સર્જકે અહીં 'ડાયરી' નો સંપૂર્ણ આધાર લીધો છે. આ ડાયરીનાં વાંચન બાદ સર્જક પોતાની ટિપ્પણી રજૂ કરે છે. એટલે કે 'ફ્લેશ-બેક' પદ્ધતિથી શરૂ થતી આ કથા પ્રથમ પુરુષ એકવચનથી કથનશૈલીનો ઉપયોગ કરીને લખાઈ છે. એ પણ આ કથાની વિશેષતા છે. સર્જક ધ્રુવ ભટ્ટે કથાસૃષ્ટિની વસ્તુ સંકલનાનું એક વર્તુળ અહીં એવી રીતે રચ્યું છે કે આપણને અને પ્રો. રુડોલ્ફના શિષ્ય કથકને એમ થાય છે કે માનવ કે કુદરત એ બધાં તત્ત્વમાં ક્યાંક ને ક્યાંક તત્ત્વમસિ છે. એમ 'તું' ની જ બોલબાલા છે. નવલકથામાં જેમ જેમ કથક આગળ જતો જાય છે તેમ-તેમ એનાં અંતરનાં બંધ દ્વાર ખૂલતાં જાય છે. 'નર્મદા' નદીની પરિક્રમાનું મહત્ત્વ એને સમજાય છે. નર્મદાને એ સમજતો થાય છે. કથાના અંત તરફ તો એ પોતાનાં વસ્ત્રો, પોતાની ઓળખ, પોતાની પ્રેયસી લ્યૂસી, પોતાની જાત જેવી ડાયરી એ બધું ત્યજી દે છે. રેવા-નર્મદા એને મન અહમને ઓગાળવા માટેની એક ધારા બની રહે છે. નર્મદાના નીર જ સર્વ અહમને ઓગાળવા શક્તિમાન છે એવી પ્રતીતિ આ કથકને થાય છે. અંતમાં કથાસૃષ્ટિની વસ્તુ સંકલનાનું એક વર્તુળ રચાયું હોવાની પ્રતિતિ આપણને થાય છે. એમ કહી શકીએ કે આ કથાની નાયિકા નર્મદા પોતે છે. કેમ કે અહીં કથકની વ્યક્તિમત્તા સિદ્ધ થતી જોવા મળતી નથી. તો કથામાં આદિવાસી કલ્યાણ કેન્દ્ર ચલાવતી સુપ્રિયા પણ નાયિકા તરીકે કે ભારતીયકથાનું સ્ત્રીપાત્ર તરીકે ઉપસી આવી નથી એટલે 'તત્ત્વમસિ' નવલકથાની વસ્તુ સંરચના અને કથાવસ્તુ પરંપરાગત રીતિના નથી જ નથી છતાં એક આકૃતિ વિશિષ્ટ પ્રકારની અનુભૂતિ કરાવે છે.

કથાના વર્તુળને જોઈએ તો એમાં બિતુ-બંગાની કથા, લક્ષ્મણશર્માના મધમાખી કેન્દ્રના વિકાસની કથા, વિષ્ણુ અને વિદ્યાની નવી શાળાની સ્થાપના પછીની વિકાસની કથા, ડાકણ સમજીને મારવા આવતા આદિવાસીઓનાં હાથમાંથી પુરિયાને બચાવી લઈ જતી કાલેવાલી મા અને ગંડુ ફકીરની કથા, ગણેશ શાસ્ત્રીને ત્યાં યોજાયેલા સંગીત - મહેફિલની ઘટના, કથકથા પોતાની પ્રેયસી લ્યૂસીને સંબોધીને લખાયેલા પત્રોની કથા, કથકના પ્રવાસના પહેલા જ દિવસે જે ગુપ્તાજીનાં પ્રેમાળ પાર્વતીમાના મુખમાંથી અવિરત સરકી પડતા હલરડાનાં શબ્દોની વાત, જિન્દા સાગબાનની કથા, નર્મદા મૈયાના બોલે ઘાયલ થયેલા અને બેભાન થઈ પડેલાં કથકને કાલેવાલી મા ગણેશ શાસ્ત્રીના ઘરે પહોંચાડી જાય તે તથા, કથકની સારવાર કરતા કીકા વૈદની કથા, લક્ષ્મીના લગ્ન નાસીગયા પરિક્રમા કરવા માટે નીકળેલા માણસોના અનુભવ વિશ્વસનીય કથા અને પેશ્વાના ખજાના બાબતે ઉલ્લેખોમાં વણાતી કથા અહીં જોવા મળે છે.

આ નવલકથામાં કોઈ નાયક કે નાયિકા નથી. કથકને નાયક ગણાય એમ નથી. કારણ કે એ આ કથા સૃષ્ટિની ઘણી ઘટનાઓમાં એની કોઈ જ અનિવાર્યતા નથી. કથનું નામ જાણતા ન હોવા છતાં આપણે એનાથી સહજ જોડાઈ જઈએ છીએ. આ પાત્ર લોગ શોટથી કરવામાં આવેલું ચિત્રણ છે. તો સ્ત્રી પણ સુપ્રિયા ઘણું ચાલક બળ હોવા છતાં મુખ્ય નાયિકા નથી. સુપ્રિયાનો કોઈ 'ક્લોઝઅપ' આપણને મળતો નથી. છતાં તે કથાના આરંભથી અંત સુધી હાજર છે. કથામાં નવયુવાન છતાં ઠરેલ, પરિપક્વ વિચારો ધરાવનારી, ઓછાબોલી અને સૌને આકર્ષતું વ્યક્તિત્વ તેનું છે. તે સાહસિક છે. સુપ્રિયાનું પાતૃસ્વરૂપ પણ કેટલેક ઠેકાણે ઉપસેલું જોઈ શકાય છે. એકલા પડી ગયેલા બિતુની સંભાળ વખતે તેનું આ સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે. તે નર્મદાની પરિક્રમા વિશે કથકને જે વાત કરે છે એમાં એનું અભિનવરૂપ જોઈ શકાય છે.

“હું આ કામ પુણ્ય રળવા માટે નથી કરતી. સુપ્રિયા કે બીજા જે આ સેવા કરે છે તે પરિક્રમાવાસી માણસને સાચવવા નથી કરતાં. પરિક્રમાને સાચવવા કરે છે. હજારો વર્ષથી ચાલી આવતી એક પરંપરાને જાળવવામાં મારાથી બનતું બધું હું કરીશ.” (તત્ત્વમસિ-પૃ. 109)

સર્જકે નવલકથામાં આછા-આછા લસરકે દરેક પાત્રને એની લાક્ષણિકતા સાથે જીવંત કરી આપ્યા છે. પુરિયા, એનો ભાણેજ, એનો બનેવી, ગંડુ ફકીર, પાર્વતી મા, ગણેશ શાસ્ત્રી, બિહારીલાલ, કમળા, ભિત્તુ અને બગા, લક્ષ્મી-નારણિયો, બાબરિયો, વિષ્ણુ માસ્તર, વિદ્યા, રામબલી, પરક્રમાવાસીઓ, ગરીબ આદિવાસીઓ, કથકની પ્રેયસી લ્યૂસી અને અન્ય પાત્રોની સાથે નર્મદામૈયાનું ચરિત્ર પણ લાક્ષણિક ગતિથી કથા સૃષ્ટિમાં થવા પામ્યું છે.

નવલકથામાં નર્મદાનાં જંગલો અને તેનું સૌંદર્ય, જંગલોની ભયાનકતા, લાગતી આગનાં વર્ણનો, પહાડો પર વરસતી વર્ષાના વર્ણનો, આદિવાસીઓનાં જીવનને ચરિતાર્થ કરતાં વર્ણનો તેમના ગૂઢતમ વિચારો અને રીત-રિવાજો વગેરેમાં શ્રી ધ્રુવ ભટ્ટે અદભૂત વર્ણન શક્તિ દર્શાવી છે. આ બધાં વર્ણનો સર્જકની ભાષાશક્તિના પરિચાયક બની રહે છે. ભાષા નિરૂપણને હિસાબે જ કથા પ્રાકૃતિક પરિવેશની સભર સૃષ્ટિ આપણી સમક્ષ મૂકી આપે છે. વર્ણન જુઓ - “મેં પ્રયત્નપૂર્વક આંખો ખોલી રેતાળ, પથરાળ, નદી પર તે મારી જમણી તરફ બેઠી છે. લાલ રંગના ઘાઘરી પોલકાં પહેરેલી તે ગોઠણભેર બેસીને મારા પર નમેલી છે. કહે છે, ‘લે ખાઈ લે’ તેના નાનકડા હાથમાં પકડેલો મકાઈનો ડોડો તેણે મારા મોં પાસે ધરી રાખ્યો છે.” (તત્ત્વમસિ-પૃ. 1) સંવાદ પણ જોઈએ અને આદિવાસી ભાષા પણ

- ઓર કુછ નહીં ઘરમે, પર ખાલી પેટ મીંજાવા, પાપ લાગે હે.
- મહુડી છે ને ? સુપ્રિયાએ વઢતી હોય તેમ કહ્યું, મરવાના, પણ મહુડો નહીં છોડવાના
- હા, મહુડી જ હેં, પેલાએ નિખાલસતાથી કબૂલ્યું.
- બીજા દાના બી નંઈ ઘર મેં, પર ખાલી પેટ કીથે જાણા ?
- મીહું છે ઘરમાં ? સુપ્રિયાએ પૂછ્યું : નમક, નમક પેલાને સમજાય તે રીતે ફરીથી બોલી
- હાં થોડા હૈ. (તત્ત્વમસિ-પૃ. 64)

એકંદરે આખી નવલકથા એના કથાવસ્તુ, સંરચના, વાતાવરણ, સંવાદો, સંઘર્ષ, ઘટનાઓ, વર્ણનો, ચરિત્રચિત્રણ, ભાષાશૈલી, સર્જકનો જીવન તરફનો દૃષ્ટિકોણ, ચિંતન, પ્રવાસ વગેરેને કારણે વિશિષ્ટતા ધારણ કરે છે. નવલકથા વાંચતા એમ થાય છે કે લેખક પરંપરાનાં અલગ નવાં અર્થઘટનો કરીને ચાલવામાં માનતા હોય એવું લાગે છે. જૂના પ્રત્યે અણગમો વ્યક્ત કરવો નહિ પરંતુ સમજી વિચારીને નવાને અપનાવવું જોઈએ. તેની સાથો સાથ નવાને જુનાની સાથે જોડતાં જવું જોઈએ.

(તત્ત્વમસિ. લે: ધ્રુવ ભટ્ટ, પ્રકાશન: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય. પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૯૮, પુનર્મુદ્રણ: ૨૦૧૩.
મૂલ્ય: ૧૨૫ રૂપિયા

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારોની પ્રસ્તુતતા

6

ડૉ. રાજેશ એન. ડાભી

ઇતિહાસ વિભાગ

કિશનદાસ કિકાણી આર્ટ્સ એન્ડ

કોમર્સ કોલેજ ધંધુકા.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ફલિત થાય છે કે તેઓ વ્યવસ્થાવાદી સમાજના સુધારક હતા. સમાજ સુધારકો ની જેમ ડૉ. બાબાસાહેબે પહેલા સામાજિક પુનરચના નું કામ હાથ માં લીધું. એમ છતાં ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદ બાદ એ રાજકીય સુધારાઓ અંગે ઉડાણથી વિચારવા લાગ્યા. સન ૧૯૪૦ થી સમાજવાદ, ગાંધીવાદ, પાકિસ્તાન, સંયુક્ત રાજ્ય, ભાષાકીય રાજ્ય, બંધારણ જેવા અનેક વિષયોનો પ્રગાઢ અભ્યાસ કર્યો અને તે વિષય પર તેમણે પોતાના ચિંતનાત્મક , વિચારપ્રવતક અને માર્ગદર્શન અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી તેમના વ્યક્તિત્વ અને વિચારોની વિશાળતાના દર્શન કરાવ્યા. ૧.

➤ આરક્ષણ , અંગેના વિચારો :

ડૉ. બાબાસાહેબ માનતા હતા કે સામાજિક અને આર્થિક સમતા ઉપજા કરવા માટે જો સર્વણ પહેલ કરે તો વ્યવસ્થાની એક મહત્વ શરત પૂરી થવાની સંભાવના છે. અનેક સંસ્થાઓમાં નોકરીઓ તથા શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં આરક્ષણની વ્યવસ્થા કરવાના કારણે દલિત સમાજને સરક્ષણ મળશે. આમ થાય તો અત્યાર સુધી અછુતોએ વેઠેલા દર્દ અને પીડાને એક મધુરો અવસર મળશે. વિશેષમાં જણાવ્યું કે ' દલિતો તથા આદિવાસીઓને દુર રાખીને એક પણ પાર્ટી સાચા અર્થ માં રાષ્ટ્રીય પાર્ટી બની શકે નહિ. ૨. " તેમણે ભારત ના સર્વણ ભાઈ- બહેનો દલિત સમાજ પ્રત્યે કરુણા નો ભાવ વ્યક્ત કરવા આહવાન કર્યું હતું.

➤ ગ્રામસંસ્થા અંગેનું મંતવ્ય :

ગ્રામસંસ્થાઓને કારણે ભારતીય સમાજ સેકડો વર્ષ સ્થિર રહ્યો. પરંતુ તેની ગતિશીલતા નાશ પામી ગામડું એટલે દેશ ના એક સ્થાનિકવાદનું કુંદાળું જે અજ્ઞાનની, સંકુચિત મનની અને જાતીયવાદ ની ગુફા છે આંબેડકરની એમની લેબર પાર્ટી દ્વારા મહાર વતનોમાંથી મુક્ત કરવા અને કોક્ષણના ગણોતિયાઓને ખેતીના સંકજામાંથી છોડવાનો પ્રયાસ કર્યો તેમણે મજદુરનો પક્ષ લઈ જુલમી કાયદા સામે પ્રચંડ આંદોલન શરુ કર્યું. ૩. બાબાસાહેબ મજદુર નેતા તરીકે પ્રખ્યાત થયા.

► પાકિસ્તાન અંગેના વિચારો :

બાબાસાહેબ ચિંતા વચકત કરી કે દેશની આવક સાડા ત્રણ અબજ છે. તેમાંથી એક અબજ ઐશી કરોડ રૂપિયા કેવળ લશ્કર પાછળ જ ખર્ચાય છે. આવો ભયંકર ખર્ચ આપણી વિદેશનીતિ માટે ખતરારૂપ છે. આપનો મુખ્ય પ્રશ્ન કાશ્મીરનો અને પુર્વબંગાળમાં રહેલ હિન્દુઓ તરફ વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ .તેને બદલ કાશ્મીર તરફ જ બધી શક્તિ ખર્ચાય છે.

કાશ્મીર સમસ્યાનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉકેલ તેનું વિભાજન છે. કાશ્મીરના ત્રણ વિભાગ કરવા જોઈએ. યુદ્ધવિરામ ક્ષેત્ર, કાશ્મીરખીણ જમ્મુ લદાખ ક્ષેત્રે આં માટે માત્ર કાશ્મીરખીણમાં જ લોકમતની વાત કરીએ છીએ. પરિણામે જે સ્થિતિ આજે પૂર્વબંગાળના કારણે ઊભી થઈ છે તેવી ભવિષ્યમાં કાશ્મીર માટે ઊભી ન થાય કાશ્મીરમાંના હિંદુ અને બૌદ્ધોને પણ પાકિસ્તાન હડપ કરી ન જાય. આ પકારની બાબાસાહેબની યોજના એમ.એન.રોય તથા અન્ય નેતાઓને ઘણી જ ગમી ગઈ હતી.

► ચીની સામ્યવાદી સરકાર અંગેના વિચારો :

જવાહરલાલ નેહરૂએ તિબેટ ઉપર ચીનનું વાલીપણું સ્વીકારીને ગંભીર ભૂલ કરી છે. ચીનની સરહદ ભારતની સરહદ સાથે જોડી આપવા જેવું છે. તિબેટ પરની સામ્યવાદી ચીનની સરહદ ભારતીય સરહદની સુરક્ષિતતાને નુકશાન કર્યા સિવાય રહેશે નહિ. આથી ભારત સરકારે તાત્કાલિક આપણી સરહદોની પકડ મજબૂત કરવી જોઈએ. સાથે- સાથે તિબેટ માટેનું અલગ ધોરણ પણ સ્વીકારવું જોઈએ. કલકતા તિબેટ - ચીનની નજીક થતું હતું. ઈ.સ. ૧૯૬૨માં ચીને ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું. અને ખાસ તો હિંદી-ચીની ભાઈ-ભાઈ ના ભ્રમમાં રાચતા લોકોને થપડ લગાવી દીધી. જે ડૉ. બાબાસાહેબની આર્ષવાણી પછીના માત્ર સાત જ વર્ષમાં સાચી પડી.

► ભાષાવાર પ્રાંત રચના અંગેના વિચારો :

ડૉ. બાબાસાહેબનું માનવું એવું હતું કે “એક રાજ્ય એક ભાષા” ના આધાર ઉપર રાજ્યોની રચના થવી જોઈતી હતી. જે ન થઈ જેના કારણે ઉત્તર ભારત વિરુદ્ધ દક્ષિણ ભારતની ભાવનાને ઠેસ પહોંચી .તેથી હિંદીઓની સામે દક્ષિણમાં મોટા હુલ્લડો પણ થયા હતા. આથી તેમણે ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર,મધ્યપ્રદેશ , રાજ્યોના વિભાજનની વ્યવસ્થા સૂચવી હતી. જેમાં વસ્તી વિસ્તાર સરેરાશ સમાન રહે. એક ભાષા બોલનારી પ્રજાના પણ એક કરતા વધારે રાજ્યો વિશ્વમાં સર્વત્ર છે જ. જો ભાષાવાર રાજ્ય રચના સંદર્ભમાં ડૉ. બાબાસાહેબનો મત સ્વીકાર્યો હોય તો. રાષ્ટ્રની ભાવાત્મક એકતા વધારે પ્રબળ બની હોત. આજે જે ભાષાવાદની સંકુચિત્તાએ માથું ઉચક્યું ન હોત.

► ભારતની રાજધાની અંગેનો વિચાર :

ડૉ. બાબાસાહેબની રાજધાની દિલ્હીને સંરક્ષણ અને ભૌગોલિક રીતે તેમજ વાતાવરણની દ્રષ્ટિએ સંપૂર્ણપણે અયોગ્ય ગણી છે. મુંબઈ બંદર રાજધાની તરીકે યોગ્ય ગણાય નહિ તો વળી , કલકત્તા તિબેટ-ચીનની નજીક થતું હતું. રાજધાની માટે રાષ્ટ્રની મધ્યમાં દક્ષિણમાં હૈદરાબાદ - સિકંદરાબાદ નજીક રાખવાનું સૂચી કર્યું હતું .૩. રાષ્ટ્રની મધ્યમાં રહેવાથી દક્ષિણ ભારતના લોકોનો અસંતોષ પણ દૂર કરી શકાય તેમ હતું.

►યંત્રયુગ વિશેના વિચારો :

યંત્રયુગ તરફ પીઠ ફેરવનારા ગાંધીવાદનો બાબાસાહેબે વિરોધ કર્યો હતો. જો ગાંધીવાદનો સ્વીકારવામાં આવશે તો એવું સમજવું કે સામાન્ય માનવીનો વિનાશ થશે. ગાંધીવાદ તત્વ અનુસાર ખેડૂત જાણે ત્રીજો બળદ બનશે. બાબાસાહેબે ગરીબોને ઈશારો કર્યો કે ગાંધીવાદી ચેપથી સર્તક રહે. વર્ષોથી વંશપરંપરાગત વ્યવસાયોમાંથી છૂટવું જરૂરી છે. સદીઓથી આ પ્રથા હિંદુસ્તાનમાં હતી. તેથી જ દેશની અધોગતિ થઈ છે. કુદરતે દરેક માનવને બુદ્ધિ સમાન આપેલ નથી. દરેક વ્યક્તિ પોતાની સૂઝ શક્તિ પ્રમાણે વ્યવસાય હસ્તગત કરીને તેનો વિકાસ કરી શકે છે. રાજ્ય સંચાલિત ઉદ્યોગો ચાલવા જોઈએ. કામદારોના હિતોનું રક્ષણ થવું જોઈએ. ઉત્પાદિત થયેલ માલ સસ્તા ભાવે મળવો જોઈએ. રાષ્ટ્રની સુખાકારીની નિર્માણ માટે ઉદ્યોગ મહત્વનો ફાળો આપી શકે તેમ છે.

►લોકશાહી અંગેના વિચારો:

ડૉ. બાબાસાહેબ કહેતા કે એકપક્ષીય લોકશાહીની પધ્ધતિ મારક છે. રાજ્યતંત્ર ચલાવવા માટે પક્ષોની જરૂર પડે. બે પક્ષો હશે તો જ લોકશાહી સરકાર લોકશાહી તત્વાનુસાર ચાલશે અને આ બે પક્ષો એટલે સત્તાધારી પક્ષ અને વિરોધપક્ષ અને વળી જ પક્ષમાં સ્ત્રીઓ, મુસ્લીમો, પછાતવર્ગો અને દલિતોનું પ્રાધાન્ય હશે તે જ પક્ષ દેશને સુખી કરી શકશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવનના અંત સુધી તેમણે સ્વીકારેલા મિશન માટે સતત નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કર્યું. તેમનો અંતિમ આવિષ્કાર એટલે સમસ્ત દેશની અને તેમાંય ખાસ કરીને દલિતોનો તારણહાર આપણા બંધારણના નિર્માતા અનેક ક્ષેત્રમાં રહેલું તેમનું યોગદાન સમાજના ઉત્થાન માટે કરવામાં આવેલી તેમની સેવાઓ કદાપિ ભૂલી શકાય તેમ નથી.

સંદર્ભ-સૂચિ :

(૧.)ખુમાણ મૂળજીભાઈ વી. “વિશ્વભૂષણ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર” (માનસ અને તત્ત્વવિચાર) પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૩, અમદાવાદ, પૃ ૫૭.

- (૨.)ગોહેલ નટવર ' મહામાનવ ડૉ આંબેડકર ' પાંચમી આવૃત્તિ, ૨૦૧૨, અમદાવાદ, પૃ ૧૫૩.
- (૩.)ઉપર્યુક્ત પુસ્તક ' વિશ્વભૂષણ ડૉ બાબાસાહેબ આંબેડકર' પૃ ૬૦
- (૪)જ્યોતિકર ડૉ.પી.જી 'ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવનચરિત્ર .' પ્રથમ આવૃત્તિ, સ્ટેટમ્બર , ૧૯૯૫, ગાંધીનગર, પૃ-૫૪૭.
- (૫)એજન , પૃ -૫૫૫ .
- (૬)ઉપર્યુક્ત પુસ્તક, 'મહામાનવ ડૉ. આંબેડકર, પૃ-૧૫૪.
- (૭)ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ 'ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવનચરિત્ર , પૃ - ૫૫૭
- (૮)સિંધવ ગણેશ (બાદલ) 'બંદ દિશાનો ઊઘાડ' બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૩, અમદાવાદ, પૃ-૧૬૮.
- (૯)ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ 'ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવન ચરિત્ર' પૃ -૫૬૨

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર અને માનવ અધિકારો

7

સરોજ પી. પોંકિયા

પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થી (ઇતિહાસ)

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ફલિત થાય છે કે તેઓ વ્યવસ્થાવાદી સમાજના સુધારક હતા. સમાજ સુધારકો ની જેમ ડૉ. બાબાસાહેબે પહેલા સામાજિક પુનરચના નું કામ હાથ માં લીધું. એમ છતાં ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદ બાદ એ રાજકીય સુધારાઓ અંગે ઉડાણથી વિચારવા લાગ્યા. સન ૧૯૪૦ થી સમાજવાદ, ગાંધીવાદ, પાકિસ્તાન, સંયુક્ત રાજ્ય, ભાષાકીય રાજ્ય, બંધારણ જેવા અનેક વિષયોનો પ્રગાઢ અભ્યાસ કર્યો અને તે વિષય પર તેમણે પોતાના ચિંતનાત્મક , વિચારપ્રવતક અને માર્ગદર્શન અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી તેમના વ્યક્તિત્વ અને વિચારોની વિશાળતાના દર્શન કરાવ્યા. ૧.

ગ્રામસંસ્થાઓને કારણે ભારતીય સમાજ સેકડો વર્ષ સ્થિર રહ્યો. પરંતુ તેની ગતિશીલતા નાશ પામી ગામડું એટલે દેશ ના એક સ્થાનિકવાદનું કુંદાળું જે અજ્ઞાનની, સંકુચિત મનની અને જાતીયવાદ ની ગુફા છે આંબેડકરની એમની લેબર પાર્ટી દ્વારા મહાર વતનોમાંથી મુક્ત કરવા અને કોકણના ગણોતિયાઓને ખેતીના સંકજામાંથી છોડવવાનો પ્રયાસ કર્યો તેમણે મજદુરનો પક્ષ લઈ જુલમી કાચદા સામે પ્રચંડ આંદોલન શરૂ કર્યું. બાબાસાહેબ મજદુર નેતા તરીકે પ્રખ્યાત થયા.

તા -૦૫ જાન્યુઆરીના મહાડ મ્યુનીસીપાલીટી નો પ્રસ્તાવથી મહાડનું ચવદાર તળાવ સાર્વજનિક છે. પારસી , મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે વિધર્મી લોકો પણ આં તળાવે પાણી ભરે છે મહાડના સવર્ણો પશુ-પક્ષીઓ પાણી પીએ, મળમૂત્ર કરે તે સામે વાંધો ઉઠાવતા નથી, પરંતુ માનવ જેવા માનવો સ્વધર્મી પદદલિતોને પાણી પીવા દેતા નથી. અછૂતો ખોખારો પણ ખાઈ શકે નહિ તેવી સ્થિતિ હતી. હિંદુશાસ્ત્રોએ જેને અસ્પૃશ્ય સમાન ગણેલી છે. તે જાતિના લોકો પોતાના તળાવે પાણી પીએ અને સમાન હોવાને સિદ્ધ કરે તે તેમને મંજુર નથી. એટલા માટે જ આંબેડકરે દલિત સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ માટે મહાડનું મેદાન પસંદ કર્યું.

ડૉ. આંબેડકરે બહિષ્કૃત હિતકરણી સભાની પ્રથમ પરિષદ ૧૯ મી માર્ચ ૧૯૨૭ ના રોજ “શ્રી વિરેશ્વર થીયેટરમાં” માં મળી સમગ્ર કોકણપટ્ટીમાંથી હજારો લોકો હાજર રહ્યા હતા. સંભાજી તુકારામ ગાયકવાડના સ્વાગત પ્રવચન થયું .૩.

ચવદાર તળાવનું પાણી પીવાનો અધિકાર સ્થાપવા માટે એક વિશાળ સરઘસ નીકળ્યું . સદીઓ સુધી સામાજિક અને માનસિક દાસતામાં જકડાયેલા સમાજના વિદ્રોહનું ભારતીય ઇતિહાસમાં અભૂતપૂર્વ અને અપૂર્વ જ હતું. ડૉ.આંબેડકર ચૌવદાર તળાવનું પાણી અંજલિમાં ભરી આચમન કર્યું. ઈ મહાન સરઘસના દલિતોએ પણ તળાવના પાણીનું આચમન કર્યું અને એક નવા યુગનો , નવા ભારતનો પ્રારંભ થયો.૪.

આમ, મહાડ સત્યાગ્રહે દલિતોમાં ચૈતન્યનો પ્રવાહ પ્રસારીત કર્યો હતો. વળી , મનુસ્મૃતિની હોળીથી સમગ્ર રૂઢીવાદી હિન્દુસમાજ ખળભળી ઉઠ્યો હતો. બાબાસાહેબની નિર્ભીકવાણી છેવડાના ગામડાનાં દલિતો સુધી પહોચી હતી. ડૉ. આંબેડકરના જય ઘોષથી સમગ્ર વાતાવરણ ગાજી ઉઠ્યું હતું.

ડૉ. બાબાસાહેબ કહેતા કે એકપક્ષીય લોકશાહીની પધ્ધતિ મારક છે. રાજ્યતંત્ર ચલાવવા માટે પક્ષોની જરૂર પડે. બે પક્ષો હશે તો જ લોકશાહી સરકાર લોકશાહી તત્વાનુસાર ચાલશે અને આ બે પક્ષો એટલે સત્તાધારી પક્ષ અને વિરોધપક્ષ અને વળી જે પક્ષમાં સ્ત્રીઓ, મુસ્લીમો, પછાતવર્ગો અને દલિતોનું પ્રાધાન્ય હશે તે જ પક્ષ દેશને સુખી કરી શકશે.૫.

ડૉ. બાબાસાહેબ માનતા હતા કે સામાજિક અને આર્થિક સમતા ઉપન્ન કરવા માટે જો સવર્ણ પહેલ કરે તો વ્યવસ્થાની એક મહત્વ શરત પૂરી થવાની સંભાવના છે. અનેક સંસ્થાઓમાં નોકરીઓ તથા શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં આરક્ષણની વ્યસ્થા કરવાના કારણે દલિત સમાજને સરક્ષણ મળશે. આમ થાય તો અત્યાર સુધી અછુતોએ વેઠેલા દર્દ અને પીડાને એક મધુરો અવસર મળશે. વિશેષમાં જણાવ્યું કે ‘ દલિતો તથા આદિવાસીઓને દુર રાખીને એક પણ પાર્ટી સાચા અર્થ માં રાષ્ટ્રીય પાર્ટી બની શકે નહિ.૬. “ તેમણે ભારત ના સવર્ણ ભાઈ- બહેનો દલિત સમાજ પ્રત્યે કરુણા નો ભાવ વ્યક્ત કરવા આહવાન કર્યું હતું.

મુક્ત કરી. હિંદુસમાજને એક સશક્ત સમાજ બનાવી તેઓને હિન્દુઓને એક સૂત્રમાં પરોવવા માંગતા હતા. ડૉ ભારતીય સ્ત્રીઓની દયાજનક સ્થિતિ પણ તેમણે દૂર કરવી હતી. હિંદુ સમાજને રૂઢી-રિવાજોના. આંબેડકરે ભારતીય સંવિધાન કલમ ૧૪-૧૫ અન્વયે લિંગભેદ નષ્ટ કરી. હિંદુ મહિલાઓને દયાજનક પરિસ્થિતિમાંથી મુક્તિ આપવા . હિન્દુધર્મના અસંખ્ય શાસ્ત્રો, સ્મૃતિઓ, સામાજિક પરંપરાઓનું ગહન અધ્યયન કરી હિંદુનું કોડ બિલનું સર્જન કર્યું.૭.

હિંદુ કોડ બિલ નવ ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું. તેમાં સાત પરિશિષ્ટ તેમજ ૧૩૯ કલમો અંકિત કરવામાં આવી હતી. આં હિંદુ કોડ બિલ ૧૧ એપ્રિલ, ૧૯૪૯માં પાર્લામેન્ટમાં પ્રસ્તુત કરી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ‘સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ’ ની શરૂઆત કરી હતી. તો બીજાને માટે ‘કતલ-કલંક હતું. બીજી બાજુ તેનો

પ્રબળ વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો. રાજકીય આગેવાનો પોતાના ટૂંકા સ્વાર્થ ખાતર વિરોધ કરતા હતા.

પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂના અમદાવાદની મુલાકાતમાં આરોગ્યમંત્રી રાજકુંવરી અમૃતકૌરે નહેરૂજી ને હિંદુ કોડ બિલને કારણે લોકમત આપણી વિરુદ્ધ જશે. તેથી હિંદુ કોડ બિલને હડશેલી મૂકો એક નિપૂર્ણ સ્ત્રીએ પ્રાજ્ઞ પુરુષની મતિ ફેરવી દીધી તેનું આ ઉદારણ છે. અને તેથી વિશેષ સમગ્ર ભારતીય નારી સમાજનું ઘણું નુકશાન કર્યું. દુઃખની વાત તો એ હતી કે અખિલ ભારતીય મહિલા સંઘની મહામંત્રી શ્રીમતી શાંતાદેવી હિંદુ કોડ બિલ હટાવવા આમરણાંત ઉપવાસ ઉપર બેઠા હતા . જે સ્ત્રીઓના ઉત્થાન માટે હિંદુ વિરોધી દેખાવો કરી રહી હતી.

જવાહરલાલ નહેરૂએ હિંદુકોડ બીલની જે ચાર ધારાઓ પસાર થઇ હતી તે પણ રાજેન્દ્ર પ્રસાદના રાજીનામાની ધમકીને કારણે રદ કરવામાં આવી. અને ડૉ. આંબેડકર ભારતીય મહિલાઓની મુક્તિ માટે ખૂબ ઝઝૂમ્યા. તેમણે હિંદુકોડ બિલ માટે ખાસ એટલે ઉત્સાહ હતો કે જેનાથી સ્ત્રીઓને વારસાઈ હક્ક, ભરણપોષણ , લગ્ન, છૂટાછેડા, વાલીપણું , દત્તક, સગીરપણું જેવી અનેક સ્ત્રીલક્ષી કાયદાઓનો સમાવેશ થતો હતો. અંતે હિંદુકોડ બિલનો કરૂણ રકાસ થયો. ડૉ. આંબેડકરનું હિંદુસમાજને એક સંહિતા એ સાંકળવાનું તેમનું સ્વપ્ન ભાંગી ગયું.

પછીથી આજ હિંદુકોડ બિલના મુસદ્દામાંથી મહત્તમ બાબતો લઇ ચાર ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું.

- (૧) હિંદુ લગ્નનો કાયદો (૧૯૫૫)
- (૨) હિંદુ વારસાનો કાયદો (જુન ,૧૯૫૬)
- (૩) હિંદુ સગીર અને વાલીપણાનો કાયદો (ઓગષ્ટ,૧૯૫૬)
- (૪) હિંદુ દત્તક કાયદો (ડીસેમ્બર,૧૯૫૬)

જે ડૉ. આંબેડકરની આર્ષદ્રષ્ટિનું પરિણામ હતું. ડૉ. આંબેડકરને હિંદુકોડ બિલ માટે ભારે મહત્વ હતું. તા-૨૭/૦૮/૧૯૫૧ દિવસે રાજીનામું આપી આંબેડકરે પ્રધાનપદનો ત્યાગ કર્યો. સ્ત્રીઓના સુધારણારૂપી યજ્ઞમાં પ્રધાનપદાના સમિધ અર્પી દીધા.

ડૉ. બાબાસાહેબનું માનવું એવું હતું કે “એક રાજ્ય એક ભાષા” ના આધાર ઉપર રાજ્યોની રચના થવી જોઈતી હતી. જે ન થઇ જેના કારણે ઉત્તર ભારત વિરુદ્ધ દક્ષિણ ભારતની ભાવનાને ઠેસ પહોચી .તેથી હિંદીઓની સામે દક્ષિણમાં મોટા હુલ્લડો પણ થયા હતા. આથી તેમણે ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર,મધ્યપ્રદેશ , રાજ્યોના વિભાજનની વ્યવસ્થા સૂચવી હતી. જેમાં વસ્તી વિસ્તાર સરેરાશ સમાન રહે. એક ભાષા બોલનારી પ્રજાના પણ એક કરતા વધારે રાજ્યો વિશ્વમાં સર્વત્ર છે જ. જો ભાષાવાર

રાજ્ય રચના સંદર્ભમાં ડૉ. બાબાસાહેબનો મત સ્વીકાર્યો હોય તો. રાષ્ટ્રની ભાવાત્મક એકતા વધારે પ્રબળ બની હોત. આજે જે ભાષાવાદની સંકુચિત્તાએ માથું ઉચક્યું ન હોત.

ચંત્રચુગ તરફ પીઠ ફેરવનારા ગાંધીવાદનો બાબાસાહેબે વિરોધ કર્યો હતો. જો ગાંધીવાદનો સ્વીકારવામાં આવશે તો એવું સમજવું કે સામાન્ય માનવીનો વિનાશ થશે. ગાંધીવાદ તત્વ અનુસાર ખેડૂત જાણે ત્રીજો બળદ બનશે. બાબાસાહેબે ગરીબોને ઈશારો કર્યો કે ગાંધીવાદી ચેપથી સર્તક રહે. વર્ષોથી વંશપરંપરાગત વ્યવસાયોમાંથી છૂટવું જરૂરી છે. સદીઓથી આ પ્રથા હિંદુસ્તાનમાં હતી. તેથી જ દેશની અધોગતિ થઈ છે. કુદરતે દરેક માનવને બુદ્ધિ સમાન આપેલ નથી. દરેક વ્યક્તિ પોતાની સૂઝ શક્તિ પ્રમાણે વ્યવસાય હસ્તગત કરીને તેનો વિકાસ કરી શકે છે. રાજ્ય સંચાલિત ઉદ્યોગો ચાલવા જોઈએ. કામદારોના હિતોનું રક્ષણ થવું જોઈએ. ઉત્પાદિત થયેલ માલ સસ્તા ભાવે મળવો જોઈએ.^{૧૨} રાષ્ટ્રની સુખાકારીની નિર્માણ માટે ઉદ્યોગ મહત્વનો ફાળો આપી શકે તેમ છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવનના અંત સુધી તેમણે સ્વીકારેલા મિશન માટે સતત નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કર્યું. તેમનો અંતિમ આવિષ્કાર એટલે સમસ્ત દેશની અને તેમાંય ખાસ કરીને દલિતોનો તારણહાર આપણા બંધારણના નિર્માતા અનેક ક્ષેત્રમાં રહેલું તેમનું યોગદાન સમાજના ઉત્થાન માટે કરવામાં આવેલી તેમની સેવાઓ કદાપિ ભૂલી શકાય તેમ નથી.

સંદર્ભ સૂચિ:-

- (૧) ખુમાણ મૂળજીભાઈ વી. “વિશ્વભૂષણ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર”(માનસ અને તત્ત્વવિચાર) પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૩, અમદાવાદ, પૃ ૫૭.
- (૨) ગોહેલ નટવર ‘મહામાનવ ડૉ.આંબેડકર’, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૯, પૃ ૧૫૩.
- (૩) જ્યોતીકર પ્રા.(ડૉ.) પી.જી. “ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવનચરિત્ર” પ્રથમ આવૃત્તિ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૫, અમદાવાદ, પૃ-૧૨૬-૧૨૭.
- (૪) એજન , પૃ -૧૩૫.
- (૫) સિંઘવ ગણેશ ‘બાદલ’ બંધ દિશાનો ઊઘાડ ‘ બીજી આવૃત્તિ ૨૦૦૩, અમદાવાદ ,પૃ-૧૬૮.
- (૬) ગોહેલ નટવર ‘મહામાનવ ડૉ.આંબેડકર’, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૯, પૃ ૧૫૪.
- (૭) ઉપર્યુક ગ્રંથ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવન જીવન ચરિત્ર , પૃ -૧૫૦

(૮) ગઢવી જનક , 'યુ.જી.સી. નેટ-સ્ટેટ ઇતિહાસ, યુનિવર્સીટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૦, પૃ-૧૩૭.

(૯)ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ, 'ડૉ . બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવનચરિત્ર,' પૃ-૫૩૬-૫૩૭.

(૧૦) એજન, પૃ-૫૩૯.

(૧૧) ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ - ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવનચરિત્ર પૃ-૧૪૫- ૧૪૬

(૧૨) સિંધવ ગણેશ 'બાદલ' બંધ દિશાનો ઊઘાડ ' બીજી આવૃત્તિ ૨૦૦૩, અમદાવાદ ,પૃ-૧૬૮.

સારસ્વત ઉમાશંકર જોશીની નજરે : ચીન માં ૫૪ દિવસ

8

ગુજરાતી પ્રવાસ સાહિત્યનું વિહનગાવલોન

ડૉ. રેણુકાબેન રાજપૂત

ગુજરાતી વિભાગ, આર્ટ્સ એન્ડ કોમેર્સ કોલેજ, વડનગર

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવાસ સાહિત્યનું મૂલ્ય ઘણું બધું રહેલું છે. આપણા લેખકોએ પ્રવાસ ખેડ્યો ન હોત તો લોકો સુધી દેશ વિદેશની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ ન હોત. મહીપતરામેઠંડેન્ડની મુસાફરી કરી શિક્ષણ નું મહત્વ તેની વ્યવસ્થા વિશે ભરપૂર માહિતી આપી છે. ગાંધીજીએઆફ્રિકાનો પ્રવાસ કર્યો. સાહિત્ય રસિક અને પ્રકૃતિ આશક્ત કલાપીએ કાશ્મીરનો પ્રવાસ કર્યો. ત્યાર પછી કાકાસાહેબકાલેલકર પાસે પાંચ એક પ્રવાસ પુસ્તકો મળે છે. જેવાકે‘હિમાલયનો પ્રવાસ’,‘બ્રહ્મદેશ નો પ્રવાસ’. પૂર્વ આફ્રિકામાં‘શંકરાદ્રીપમોરેશિયસ’ અને ‘ઉગમણાદેશ’વગેરે પ્રવાસપુસ્તકોમાં ઝીણામાં ઝીણી ખાસિયતોઆલેખી છે. હિમાલયનો પ્રવાસ તેમાં પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય દર્શન અને સાંસ્કૃતિક દર્શન કરાવ્યું છે. હિમાલય અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય દિવ્યતાની ઝાંખી કરાવે એવું લોકોત્તર છે.

પ્રવાસ એ આનંદની અનુભૂતિ કરાવે છે. પ્રવાસ નો અનુભવ સાહિત્યકારના શબ્દોના માધ્યમ દ્વારા તેની સૌંદર્ય દ્રષ્ટિ દ્વારા માનવી સુધી પહોંચાડે છે. સાહિત્યકાર સમાજનું દર્પણ છે. સાહિત્યની અસર સમાજ પર પડ્યા વગર રહેતી નથી. મેઘાણીએ પત્ની સાથે સૌરાષ્ટ્રના ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોનો પ્રવાસ ખેડ્યો. આ પ્રવાસના પરિણામે‘મોતીની ઢગલીઓ’, “ચોરાનો પોકાર” જેવા લેખો લખાયા. કાકાસાહેબે સૌંદર્ય દ્રષ્ટિએઆપણને હિમાલયની સુંદરતા અને ઉદાદત્તાદર્શાવી, તોમેઘાણીના સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસો ને લીધેઆપણને અમૂલ્ય ખજાનો મળ્યો. સમાજનું નક્કર વાસ્તવ મેઘાણીની કૃતિ માં પ્રગટ થયું છે. તેના મૂળમાં આ પ્રવાસ રહ્યો છે.

ઉમાશંકર સાથે જ જેમનું નામ બોલાય છે. એવા સુન્દરમે પણ દક્ષિણ ભારતનો પ્રવાસ કર્યો. “દક્ષિણાયન”સુંદર પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રાપ્ત થયું સારસ્વત ઉમાશંકર બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા ભારતીય સર્જક છે. તેમને ખેડેલાપ્રવાસો ને આધારે તેમની પાસેથી સુંદર એવા પ્રવાસ વર્ણન મળે છે આ પ્રવાસ વર્ણનોમાંકવિની સૌંદર્ય અનુભૂતિ સાથે એક ગહન ચિંતક રાજનીતિજ્ઞ અને વિશ્વના પ્રવાહની સાથે જોડાયેલું સંવેદનશીલ ઉમાશંકર જોશી નો પરિચય થાય છે.

ઉમાશંકર જોશીનું પ્રવાસ સાહિત્ય.

ઉમાશંકરે તેમના જીવનકાળમાં દેશ-વિદેશનાપ્રવાસો કર્યા છે. તેમને જે માણ્યુંતેનોમર્મ સમજાવી તેમને પ્રવાસનિબંધો લખ્યાં છે.ચીન, યુરોપ, અને અંદામાન પૂર્વોત્તર ભારતના પ્રવાસ અનુભવો અનુક્રમેચીનમાં૫૪ દિવસ સુંદર પ્રવાસ સાહિત્યઆલેખ્યું છે. ચીનના પ્રવાસ દરમિયાન

ઉમાશંકરેચોકસાઇથી ડાયરી લખી હતી. એને આધારે ચીનના તત્કાલિન સમાજ જીવનનું ચિત્ર મળે છે. જોષી સાહેબ ની યાત્રા મુખ્યત્વે સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક અને આનંદના ઉદ્દેશથી થઇ હોય એના વૃતાંતો તેમના વર્ણનો માં જે તે દેશ પ્રદેશના સમાજ સંસ્કૃતિ અને કલા સાહિત્ય ના પરિવેશપાસે બેઠો છે.

ચીનમાં54માં દિવસ

૧૯૫૨ના અંતમાં એશિયાઇ અને પેસિફિક પ્રદેશોની શાંતિ પરિષદમાં ભાગ લેવા ઉમાશંકર જોશીએચીનમાં પ્રવાસ કરેલો.વાસરીમાં એમને ગાળેલાચીનમાં54દિવસનો હિસાબ છે. 21-09-1952ના રોજ લેખકશ્રીહોંગકોંગપહોંચેલા.ચીનનીલાંબી દિવાલ જોવા મળી અહીં ૩૯ દેશોના પ્રતિનિધિઓ આવી પહોંચેલા. બીજી ઓક્ટોબર ગાંધીજી નો જન્મ દિવસ ત્યાં મનાવેછે . ચીનનીપ્રભવ્યતા અને જાહોજલાલી સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવી છે.ચીનમાંપેકિંગ નું રાજમહેલ મ્યુઝિયમ જોયું.સંગ્રહસ્થાનમાં ઇસવીસન પૂર્વે ની વસ્તુઓ જોઈ. પિત્તળની દારૂ રાખવાની બરણીઓ ઘણી બધી ચીની જ વસ્તુઓ જોઈ.ઇસવીસન ત્રીજા સૈકાનામાટીકામનાના નમુનાઈ.સ.538 ની બુદ્ધ મૂર્તિઓ વગેરે જોઈ.થા-હોમાં ઇસવીસન ૨૦૦૦ થી 16૪૩ સુધીની વસ્તુઓજોઈ. પેકિંગમાં શરદપૂર્ણિમાનીરાત્રી વિતાવી. સ્ત્રી પુરૂષોનીસમોવડી બનાવી તેમની સરખામણી નો ભાવ રજૂ કર્યો છે.પેકિંગ શાંતિ પરિષદ નો ભાવ રજૂ કર્યો છે.પેકિંગ શાંતિ પરિષદમાંડોકીયુ કરતા નૂતન ચીનની ઘોષણા થયેલી.

ઉમા શંકરે ચીનની શિક્ષણ વ્યવસ્થા જાણી. નૂતન વ્યવસ્થા ખૂબજ સારી હતી. સંસ્થાઓની વિવિધતા છે. પ્રાથમિક શાળા માધ્યમિક શાળા શિક્ષણ વર્ગ શિક્ષણ ક્ષેત્રે અનેક વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનિહાળી. ભાષા પરની પક્કડ વિદ્યાર્થીઓમાં હતી. ઉત્તમ શિક્ષણ સાથે સાથે ત્યાં યંત્ર યુગની શરૂઆત થઇ. ચીની ભાષા એ રાષ્ટ્રની ભાષા છે ચીનની સરકાર જીવનનાં લગભગ એકાએક ક્ષેત્રમાં વહીવટી ઉપરાંત આર્થિક શૈક્ષણિક, સામાજિક ક્ષેત્રોમાં પણ સક્રીય ભાગ ભજવતી. લેખક કે ચીનમાંજોયેલાનાટકો, સંગીત, પરંપરા, સામુહિક જીવન તેમને ખુબસ્પર્શી ગયેલું. 54દિવસ વાંસરીમાંવિતાવેલા. શાકાહારી ભોજન મળતું હતું. ત્યાં એક મિત્ર સાથે ઘણી બધી વાતો થયેલી. નામના ઘણા બધા અર્થ કાઢેલા. રવિ (સૂર્ય+ શંકર)ઉમા= પ્રજ્ઞા= વિદ્યા.યશવંત ના મતે શંકર નો અર્થ શાંતિ કરનાર.યશવંત અને ઉમાશંકરનાસંવાદોમાં આત્મીયતા હતી.યશવંત એ કહેલું અમે શાંતિ પરિષદમાં માનીએ છીએ લેખકને તેમની વાતો અને વિવિધ અર્થ પણ ગમ્યા. વાનગીઓ પણ ચીની ઢબની સોનેરી, રૂપેરી, રંગીન ચિત્ર અને આકૃતિ, વિવિધ, આભૂષણ, ગૃહઉદ્યોગો, ખૂબ સારા ચાલે, સ્ત્રીઓની કો-ઓપરેટીવ સંસ્થા, કારખાના, પશુપાલન, મજૂરો, હોસ્પિટલ, સુંદર સરોવર, જમીનદારો,સારી ખેતી, ઔદ્યોગિકક્ષેત્રે સારી એવી પ્રગતિ ચીનમાં હતી. ત્યાંના લોકો પૂજા અને ભૂત પ્રેત માં માનતા હતા. ત્યાં મરણોત્તર ક્રિયા કરાતી હતી ઐતિહાસિક ક્ષેત્રે ઘણી બધી પ્રગતિ ત્યાં હતી.

ઉમાશંકરના મતે નૂતનચીન અને ભાવિ ચીન જીવન કેવું હશે? લેખક ચીનમાં 54 દિવસ રહ્યા. 27 દિવસ રાજધાનીની વિવિધતા જોઈ અને 27 દિવસ બીજે બધેફર્યા. ચીન દેશ સૌથી વધારે વસ્તી ધરાવતો દેશ હતો. જાહેર આરોગ્ય સુધારસ્તાઓ, સ્ટેશન, સ્વચ્છતા વગેરે ઉમાશંકરનામતે ચીન દેશ ખૂબ સારો હતો. ક્યાંય ગંદકી ન હતી. પ્રજાની રહેણીકરણી વિનયપૂર્વક અને ચીવટ વાળી હતી. લોક વાદ્ય, લોક નૃત્ય, સમૂહ ગીતો, કૃષિ જીવન સારું અર્થ ક્ષેત્રે પણ ઘણું સારું હતું. ઉમાશંકર કવિ તો છે જ સાથે -સાથે તેઓ અર્થશાસ્ત્રનું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવે છે. તેની અનુભૂતિ કરાવે છે. તેઓ ચીનની શિક્ષણ વ્યવસ્થા તેનું સાહિત્ય તેની સંસ્કૃતિની જેટલા રસથી વાત કરે છે એટલા રસપૂર્વક ચીનનીઅર્થવ્યવસ્થાસમજાવતા જાય છે. સાથે- સાથે તેઓ ભારતના અર્થશાસ્ત્ર ની તુલના પણ કરે છે જેમ કે ચીનમાં જીવન જીવવાની પાયાની ચીજો નો ભાવ નીચા રાખવામાં આવ્યા છે. અર્થતંત્ર અને પગભર કરી શકાય એ એક નવા ચીનની સિદ્ધિ છે. આ પુસ્તકમાં ઉમાશંકરે ચીન ભવિષ્ય માંમજબૂત અર્થતંત્ર ધરાવતો દેશ બનશે એવી આગાહી કરી છે. એકવીસમી સદીમાંઉમાશંકરની આ આગાહીને સાચે પડતી જોઈએ છીએ. એકવીસમી સદીમાં ચીન વિશ્વમાં ઉત્પાદક વ્યવસ્થાને મજબૂતસ્થાન ધરાવે છે. કોરોનાવાયરસ ને કારણે જ્યારે ચીનમાંલોકડાઉનથયું ત્યારે સમગ્ર વિશ્વમાં જે રીતે વસ્તુઓની અછત ઊભી થઈ તે વાત પરથી સાબિત થાય છે કે સમગ્ર વિશ્વ ચીન પર આધારિત છે. અલબત્ત આ બીમારીએ ચીનની અર્થ વ્યવસ્થાને હમણાં સુધી તો હચમચાવી નાખી છે પરંતુ જે રીતે માત્ર અઢી મહિના જેટલા ટુંકા સમયમાં આ બીમારીમાંથીઉભો થઈ ચીન દેશ આગળ વધવા લાગ્યો છે. એ જોતા ઉમાશંકરેત્યાંની પ્રજાની મહેનત અને ચીવટ ના વખાણ કર્યા હતા તે સાચા જણાય છે.

ઉપસંહાર

ઉમાશંકર જોશીનું આ પુસ્તક ડાયરી સ્વરૂપે લખાયેલું છે. તેમની સૂક્ષ્મ અધ્યયન દ્રષ્ટિએ શિક્ષણ, સમાજ વ્યવસ્થા, સાહિત્ય, રાજકારણ, લોક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ વિષયક ઊંડું જ્ઞાન આ પુસ્તકમાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. તેથી જ આ પુસ્તક માત્ર પ્રવાસ સાહિત્યનું પુસ્તક બની રહેતુનથી. તેમાં માત્ર ચીનના સૌંદર્ય સ્થાનોનો અલંકારિકવર્ણનો જોવા મળતા નથી પરંતુ સમગ્ર ચીનનોવાસ્તવવાદીસુરેખચિત્ર મળે છે. આ અર્થમાં ઉમાશંકર જોશીનું આ પ્રવાસ સાહિત્યનું પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહત્વનું બની રહે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ ની યાદી:-

1ચીનમાં54 દિવસ- ઉમાશંકર જોશી, ગુર્જર પ્રકાશન.

2 અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા-ગાંધીયુગ, ધીરુભાઈ ઠાકર ગુર્જર પ્રકાશન

3 ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગાંધીયુગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી સભર કાશ્મીરના પ્રવાસનાં સંસ્મરણોમાં વર્ણનકલા:કલાપી

9

તુરી સુરેશકુમાર માંગીલાલ

શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે.કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ

ગુજરાતી વિભાગ, અનુસ્નાતક.

પ્રસ્તાવના:-

પ્રવાસ અંગેની સૌથી પ્રાચીન કૃતિ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્ય સ્વરૂપમાં 'સંદેશરાસક' જોવા મળે છે, પરંતુ તે પદ્યમાં લખાયેલી છે. ત્યારબાદ ઉનાળાની એક બપોરે વઢવાણ થી લીમડી જતા કવિને થયેલા અનુભવનું વર્ણન દલપતરામના 'બાપાની પીંપર'કાવ્યમાં જોવા મળે છે. પરંતુ ગદ્ય તરફ નજર કરતા ગદ્ય સ્વરૂપમાં સૌપ્રથમ પ્રવાસ વર્ણનનું પુસ્તક મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠે 'ઇંગ્લેન્ડની મુસાફરી'નામે આપ્યું છે. કરસનદાસ મુળજીએ 'ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રવાસ', કલાપીએ 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' આમ મધ્ય કાળથી લઈને આધુનિકોમાં ભોળાભાઈ પટેલની 'વિદિશા' સંતપર્ક પ્રવાસ નિબંધ મળે છે.ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખરેખર પ્રવાસ વર્ણનનું સંતપર્ક પુસ્તક સૌપ્રથમ મળતું હોય તો તે કવિ કલાપીનું પ્રવાસ પુસ્તક 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ'. યુવાન વયે કવિએ કરેલા સ્વર્ગભૂમિ સમા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી સભર કાશ્મીરના પ્રવાસના સંસ્મરણો પત્રરૂપે તેમજ નોંધ રૂપે લખેલા છે. કલાપીની રસળતી શૈલીમાં જેલમનું વર્ણન એવા બીજા વર્ણનો ચિરંજીવ બની ગયા છે.

કવિ કલાપી ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'કલાપીનો કેકારવ'-કાવ્યસંગ્રહ ,ગદ્યમાં 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ'-(૧૮૯૨), 'કલાપીની પત્રધારા'. ચાર સંવાદો 'જેસલ અને તોરલ', 'ગોપીચંદ-મેનાવતી', 'જાલંધર-ગોપીચંદ', 'ભર્તુહરી અને વિક્રમ', તથા 'માલા અને મુદ્રિકા'-(૧૯૧૨), 'નારિહલદય' એ નામે અંગ્રેજી નવલકથાઓનું ગુજરાતીમાં રૂપાંતર પણ આપ્યું છે, તેથી ડૉ. ઇન્દ્રવદન કા. દવે કલાપી વિશે નોંધે છે કે: " 'કલાપી'તેમના સમયના એક શક્તિશાળી મંથનમગ્ન કવિ વ્યક્તિ હતા. તેમણે આપણી ભાષામાં રસાવહ પ્રવાસવર્ણન, મર્મસ્પર્શી સંવાદો, અપૂર્વ પત્ર સાહિત્ય અને ભાવની ઉત્કટતાવાળુ સરસ પ્રવાહી ગદ્ય રચ્યું છે. પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે અમરતા પામ્યા છે તે તો કવિ લેખે; કારણ કે તેમની સઘળી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં કાવ્ય પ્રવૃત્તિ-સતતવાહી અને સર્વોપરી રહી છે".

કાશ્મીરના પ્રવાસમાં જોવા મળતી સંસ્મરણોરૂપી વર્ણનકલા:-

કલાપી એમના માસ્તર સાહેબ જોશીને પત્રમાં જણાવે છે કે તેઓ શ્રીનગર ઓક્ટોબરની ૩૧મી તારીખે સવારે અગિયાર વાગ્યે છે પહોંચે છે. ત્યાં વાહન, ગાડી કે ઘોડા ન હતા પરંતુ એક જાતની હોડીમાં બેઠા હતા અને હોડી ની સફર આ રીતે વર્ણવે છે: "આ હોડીનું તળિયું દરિયામાંની હોડી જેવું હતું

નથી પણ ચપટ હોય છે; કારણ કે આ હોડીને જેલમ નદીમાં ચાલવાનું છે અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે પાણી છીછરું હોવાને લીધે આવું તળિયું રાખવાની જરૂર છે. હોડી પાણીમાં માત્ર એકાદ વેંત ડૂબતી રહે છે અને ઉપર ઘાસનું છાપરું હોય છે, તેથી સખત પવનના ઝપાટાથી અથવા તોફાનથી ઊંઘી વળી જવાની ઘણી ઘાસ્તી રહે છે” (પૃષ્ઠ-૧૩).

કલાપી શ્રીનગર પહોંચે છે એ જ નિહાળ્યું એ મુજબ એક ટૂંક પરિચય શ્રીનગર નો આ મુજબ વર્ણવે છે:“શ્રીનગરના ધોરી રસ્તા, એ જેલમ નદી તેના ફાંટા છે. આથી ગાડી અને ઘોડાને બદલે વગર રંગીલી કિસ્તીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જોકે શ્રીનગર ને મટકા કુદરતી બક્ષિસ ઘણી સારી મળેલી છે; તોપણ ત્યાંના રહેવાસી ગંદા, ગરીબ અને જંગલી જેવા હોવાને લીધે તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે સમજતા નથી. શહેર ઘણું જ ગંદું છે. સ્વચ્છતા એટલે શું, એ થોડા જ સમજે છે. ગરીબના ઝુંપડા, તવંગરના ઘર, તેમજ મહારાજાના મહેલ પર નળિયાને બદલે ઘાસથી છવાયેલા માટીના છાપરા હોય છે; તફાવત માત્ર એટલો જ છે કે શ્રીમંત લોકો ઘાસ કપાવી લીલા ગાલીયા જેવા છાપરાનો દેખાવ રાખે છે અને ગરીબ લોકો તેમ કરી શકતા નથી. મહારાજાની કિસ્તી પણ વગર રંગીલી અને ગંદી હોય છે. તો પછી ગરીબ માંજીની શી વાત કરવી ? ઘરને કોઈપણ મરામત કરાવતું નથી, તેથી શહેર ખંડેર જેવું દેખાય છે”(પૃષ્ઠ-૧૬).

કાશ્મીરમાં રહેતા લોકોના પહેરવેશ વિશે કલાપી એમના પહેરવેશની વર્ણન-કલામાં સંસ્મરણો ને આ રીતે નોંધે છે:“કાશ્મીરમાં દરેક માણસ પારસીના ગોર (દસ્તુર) જેવી સફેદ પાઘડી બાંધે છે. વિવાહ પ્રસંગમાં પણ આ રંગ બદલતા નથી. વરલાડડો પણ તે જ રંગની અને તેવી જ પાઘડી બાંધે છે. સાધારણ માણસો સુરવાલ પહેરેલ છે. શરીર પર બદન અને તેના પર એક લાંબો, પગની ઘૂંટી સુધી નીચો લટકતો ઝભ્ભો પહેરે છે. આજબ ભાની બાંહ ઘણી લાંબી અને પકતી હોય છે, તેથી હાથ બિલકુલ બહાર દેખાતા નથી. કામ કરવું હોય ત્યારે બાંહને ઉંચી ચડાવી બેવડી કરી લે છે. કેટલાક પંડિતો સુરવાલ પહેરે છે અને ઘણા માત્ર લંગોટી જ રાખે છે, કેમ કે ઝભ્ભો ઘણો જ લાંબો હોય છે. હવે કેટલીક જગ્યાએ કોટ-પાટલૂન પણ નજરે પડે છે. સ્ત્રીઓ પુરુષ જેવા જે કપડાં પહેરે છે, પણ માથે એક સફેદ વહોરાના જેવી ટોપી ધાલે છે. આ અતિશય બેડોળ લાગે છે. ઘરેણા બહુ જ થોડા રાખે છે”(પૃષ્ઠ-૧૭).

કલાપી કાશ્મીરમાં જવાનો ખરો વખત વસંત જ છે તથા તેઓ કાશ્મીરના બીજા અતિરમણીય પ્રદેશ જોઈ શક્યા નહોતા તેથી તેઓ સંસ્મરણો આ રીતે વર્ણવે છે:“કાશ્મીરમાં જવાનો ખરો વખત વસંત જ છે. એ ઋતુમાં હિમાલયમાંથી ઉતરતી, પછડાતી, ઉછળતી નદીઓ ઘણા જ જોશથી વહે છે. પર્વતો ઝરણાંથી છલકાતા દેખાય છે. ડુંગરો અને ખીણો પર વનસ્પતિના ગાલીયા પથરાઈ ગયેલા હોય છે. વળી ટાઢ પણ ઓછી હોય છે. જે ઋતુમાં અમે કાશ્મીરમાં ગયા તેમાં ફળ-ફળાદી ઉલી ગયા

હતા, અને ઠંડી પણ સખત હતી.વાઇસરોય તે જ વખતે કાશ્મીર હતા તેથી અમારા ધારવા પ્રમાણે અમે જઈ શક્યા નહીં.રાવલપિંડીમાં અમારે લગભગ બાર દિવસ પડી રહેવું પડ્યું.અમારે આંખો હિન્દુસ્તાન છ માસમાં જોવાનો હતો અને કાશ્મીરમાં સમાજમાં ઘણી કાઢવાને લીધે અમને વધારે રોકાવું અને વધારે જોવું પરવડ્યું નહીં. આમ થવાથી અમે નાગાપર્વત, માનસ બલ, મર્તડ, અવંતિપૂરના મંદિરો, આનંગનાથ, ઇસ્લામાબાદ અને પૃથ્વીના સ્વર્ગ જેવો કાશ્મીર દેશના એવા જ બીજા અતિરમણીય પ્રદેશ જોઈ શકે નહીં”(પૃષ્ઠ -૨૦).

એક રાત્રીએ કલાપી સાંજે બહારશાહ અને સમદશાહની દુકાને કાશ્મીરી પશમીના અને સાલો જોવા ગયા ત્યારે શાલો વિસેનું વર્ણન:“આ શાલો એવી તો ટકાઉ અને સુંદર બને છે કે તેની જોડ સૃષ્ટિમાં બીજે ક્યાંય છે જ નહિ. ક્યા આ જંગલી દેશ અને ક્યાં અલૌકિક કારીગીરી ! ઉઘોગ શું ન કરે ! પ્રયત્નથી પશુ-પક્ષીઓ પણ સારું કામ કરે છે તો આ જંગલી કાશ્મીરના માણસો આવું કામ કરે તેમાં શું નવાઈ ! હે હિન્દુસ્તાન ! તારી કારીગીરીને તું શા માટે ઉત્તેજન નથી આપતો ? તારા બચ્ચાને તું કુશલ શા માટે નથી બનાવતો ? કુદરત તો તારા પર પૂર્ણ કૃપા વરસાવી રહી છે. તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ જ શીખવાનું બાકી રહ્યું છે”(પૃષ્ઠ-૨૫).

તારીખ ૪-૧૧-૯૧ના રોજ કલાપી 'ડાલ સરોવર' નિહાળવા જાય છે એ સરોવરમાં જતા પહેલા એક દરવાજામાંથી પસાર થવું પડે છે. એ દરવાજા પાસે સફેદ અને ભૂરા બદકોનાં વિખરાઈ ગયેલા ટોળા, ઉંચા નીચા થતા નજરે પડે છે. સરોવરની અંદર દાખલ થતા ડાલ સરોવરના સંસ્મરણો અદ્ભુત શૈલીમાં વર્ણવે છે (પૃષ્ઠ ૨૮ થી ૩૨ સુધી) જોવા મળે છે તેમાંથી થોડુંક વર્ણન અહીં મુકું છું:“સરોવરની અથવા સ્વર્ગની અંદર દાખલ થયા. પાણી પર કોમળ, નીલાઅને જરદ, તેના કુમળાં, સુંદર અને પોપટિયા રંગના પાંદડા, કેટલીક જગ્યાએ મખમલ જેવા દિસતો લીસો ચળકતો શેવાળ, અને કમલના નાનાં,ગોળ, લીલા અને સુકાઈ ગયેલા સોનેરી રંગના, અડાળીના આકારના પાનાં છવાઈ ગયેલા હોય છે; તેઓ પર નાનાં, મોટાં,લાંબા અને ગોળ, ચળકતાં, આમતેમ રડતા ઘડીમાં મળી જતાં અને ઘડીમાં છુટા પડતા સુશોભિત જલબિંદુઓ આકાશ પરના ખરતા તારાગણ અને અચલ ગૃહો જેવાં ભાસે છે”(પૃષ્ઠ-૨૮), સરોવરની બીજી બાજુ નું વર્ણન: “બીજી બાજુએ, કિનારા પર સુંદર નીલા, સોટા જેવા લાંબા સફેદના, લાલ પાંદડાવાળા, સુવર્ણમય દિસતાં, ભમરડાના આકારના, મનોરંજક ચિનારના અને એવા જ બીજા અતિ સુંદર વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષોની એકલ છાયા આપતી કુંજોથી સુશોભિત બગીચા શોભી રહ્યા છે. તેઓની ઉપર તોળાઈ રહેલા, પાછળ ઊભા રહી ચોકી કરતા, દ્રષ્ટિમર્યાદા સુધી દીસતી નાટક શાળાની બેઠકો જેવા, દ્રષ્ટિને ખેંચી લેતી ટેકરીઓવાળા, બીજી બાજુના ડુંગરો સાથે જોડાઈ જઈ તળાવની આસપાસ કિલ્લો કરી દેતા પર્વતો પડેલા છે. એક ખૂણા પરના શિખર પર ગરૂડ જેવું શંકરાચાર્ય નું મંદિર અથવા તખ્તે સુલેમાન નજરે પડે છે. કિનારા પર ચોતરફ આવી રહેલા આ

દેખાવાનું ચંદ્ર જેવા શીતલ, સ્ફટિક મણી જેવા સ્વચ્છ અને કાચ જેવા પારદર્શક જલમાં પ્રતિબિંબ પડે છે, જેથી આ પ્રદેશની રમણીયતા બેવડાય છે”(પૃષ્ઠ-૩૦).

તારીખ ૬/૧૧/૮૧ની સવારના સંસ્મરણો કલાપીએ વર્ણવ્યા છે જેમાં એમણે સૂર્ય ઉગ્યો એ પેહલાથી લઈને સૂર્ય ઉગ્યા સુધીનું સંસ્મરણ કર્યું છે જે આ રીતે વર્ણવે છે:“ચક્રવાકની લાંબી ચીસો કાગાનીંદરમાં કોઈ કોઈ વખતે કાને પડવા લાગી. માંજીલોકોના બગાસા, ટૂંકા ગાયનો અને અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. દીપ જ્યોતિ જરા નિસ્તેજ થવા લાગી. પડખું ફેરવતી વખતે ટાઢથી બિછાનું જરા ભીનું અને ઠંડુ લાગવા માંડ્યું. બહાર ઉજ્જવળ ભાસ નજરે પડવા લાગ્યો. પાણીના ખળખળાટથી કીસ્તીની આવજા શરૂ થઈ ગઈ છે, એમ લાગ્યું. કાગડા,ચકલા, કાબર અને બીજા પક્ષીઓ બોલવા લાગ્યા. ચોકીએ બેઠેલો સિપાઈ એક પછી એક રસોઈયાને ઉઠાવવા લાગ્યો. તેઓ ઉઠ્યા કે તુરત જ આળસ મરડી કોઈ ‘હરી, હરી, હરી’ કોઈ ‘હે રામ !તું’, કોઈ ‘હે ! ભગવાન !’ એમ બોલતા પથારીઓ સંકેલી કામે લાગ્યા, પરભાતિયા ગાવા લાગ્યા અને ચૂલા પાસે તાપવા બેસી ગયા. ધીમે ધીમે અજવાળુ ઓરડામાં આવ્યું એટલે અમે પણ ઉઠ્યા” (પૃષ્ઠ - ૪૦)

કલાપી તા:૮-૧૧-૮૧ના રોજ બપોરે જમીને હરીપર્વત જોવા ગયા હતા તો વળી તારીખ ૮ના રોજ શ્રીનગરને ઘણું દૂર છોડી દીધું હતું.નદીના કિનારા ની આસપાસ માત્ર મેદાનોને દૂર પર્વતો હતા.કલાપી શ્રીનગર થી પાછા ફરી બારામુલ્લા પહોંચે છે અને ત્યાંથી નીકળતા વચ્ચે આવતી જેલમ નદીનું પ્રાકૃતિક, રમણીયતા ધરાવતી જેલમનુ અદ્ભુત શૈલીમાં વર્ણન :“આ જેલમ , જેમાં બારામુલ્લા સુધી ચાલી શકે છે અને જે માત્ર તળાવ જેવી દેખાય છે તેમાંથી પહેલા મુઘાના નૂપુરવ જેવો,પછી ઉતાવળે પરણવા જતી બાળાના રથનાં ધૂધરા જેવો,પછી મદમત ગંધગજની ગર્જના, સિંહના ઘર્ધરઘોર અથવા વાંસ જાડીમાં ફૂંકાતા પવન જેવો, પછી વર્ષાઋતુની ગર્જના સાથે ખડી પડતાં કૈલાસ શિખરના ગડગડાટ જેવો અથવા બ્રહ્માના કમન્ડલુમાંથી શંકરજટા પર અને શિવમસ્તક પરથી મેરુ પર્વત પર પડતી ભાગીરથીના ધુધવાટ જેવો, પગલે પગલે વધતો જતો, પાણીની છોળો ઉડાડતો, અનેક ઇન્દ્રધનોષો રચતો, ઘોડાની પીળી કેશવાળી જેવા ઉછળતા, નીચે જતા, ફેલાઈ જતા અને ભેગા થતા ફીણના ગોટાને ઉત્પન્ન કરતો, ભ્રમર અને વમળને જન્મ આપતો, ખેંચી જતો ને લય કરતો, પર્વતોમાં પ્રચંડ પડઘો પાડતો, ગુફાઓમાં ભરાઈ રહેતો, વૃક્ષ, વેલી અને પથ્થરોને ધુજાવતો, પાતાળ ફાડી નાખવાના પ્રયત્ન કરતો, કાશ્મીરને સપાટ કરવા મથતો, આંખને પોતાના તરફ ખેંચતો, કર્ણવિવર બંધ કરતો, ફોડી નાખતો, નદીના ઉકળતા, ઉછળતા, પછડાતા ધોધનો ગંભીર અવાજ બહાર નીકળી ચારે દિશામાં ફેલાય છે; સૃષ્ટના સંધિબંધ તોડી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ દેખાય છે, અને બીજા દરેક અવાજને દબાવી દે છે, તેથી પક્ષીઓ મૂંગા હોય, વૃક્ષો હલતા અને ઘસાતા છતાં અવાજ ન કરતા હોય અને પવન સાચવી સાચવીને સંચરતો હોય તેમ ભાસે છે”(પૃષ્ઠ - ૬૪-૬૫).

ઉપસંહાર:-

‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’માં સૌથી વધુ આકર્ષક તત્ત્વ છે લેખકનો નિસર્ગ પ્રેમ અને સૌંદર્ય પ્રેમીએ નિહાળેલી સુંદર સૃષ્ટિમાં કવિ કલ્પનાના અવનવા રંગો પુરાતા બેમુન ચિત્રો દ્રષ્ટિ સમક્ષ ખડા થાય છે. પ્રકૃતિનું આવું સુભગ સાક્ષાત્કાર દર્શન ગુજરાતી પ્રવાસ સાહિત્યમાં કલાપી પહેલા અન્ય કોઈ લેખક કરાવી શક્યો નથી લેખક કે પ્રકૃતિને માત્ર જોઈ નથી, અનુભવી છે, માણી છે. પોતાની લાગણી કલ્પનાના રંગોમાં ઝબકાળીને પ્રકૃતિના વિવિધ દ્રશ્યોને તેમણે અહીં સંસ્મરણો આલેખ્યા છે. ડાલસરોવરની રમણીયતા અને સોનેરી રંગના કમળ પત્રો પરના મોહક જળબિંદુઓનું તેમણે કરેલું કલ્પના-અલંકારયુક્ત આલેખન તેનું ઉદાહરણ છે તેમજ જલમ નદીને તેમણે ખૂબ લાડ લડાવ્યા છે જે વર્ણનો પુસ્તકના સંસ્મરણોમા જોવા મળે છે.

સંદર્ભગ્રંથ:-

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી.

પ્રકાશક: કૃષ્ણકાંત મદ્રાસી, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ.

૧૩મી આવૃત્તિ: ૨૦૧૯,(પૃષ્ઠ -૧૦૩)

॥ श्रीहरिनामामृतव्याकरणे संज्ञाप्रकरणस्य दार्शनिकवैशिष्ट्यम् ॥

10

नाम - सागरः महेशकुमारः ठाकरः
अध्यापकः - श्रीशङ्कराचार्यसंस्कृतमहाविद्यालयः, द्वारका
गवेषकः - श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्

➤ प्रस्तावना

हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।
कलौ नास्त्यैव नास्त्यैव नास्त्यैव गतिरन्यथा ॥

यद्यपि न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-उत्तरमीमांसा-पूर्वमीमांसा इति षडास्तिकदर्शनेषु व्याकरणस्य नाम न स्वीकृतम्, तथापि परवर्तिकाले व्याकरणस्यसिद्धान्तनिचयः व्याकरणदर्शनरूपेण भारतीयपरम्परायां सश्रद्धं गृहीतम् । संस्कृतव्याकरणस्य महत्त्वं पाणिनीयशिक्षायाः स्पष्टतया उल्लिखितमस्ति यत् “मुखं व्याकरणं स्मृतम्” इति । भगवता शेषावतारपतञ्जलिमुनिना मुक्तकण्ठेन स्वीय व्याकरणमहाभाष्ये व्याकरणप्रयोजनावसरे पञ्चमुख्यप्रयोजनानि तथा त्रयोदशगौणप्रयोजनानि प्रदत्तानि सन्ति ।

संस्कृतव्याकरणवाङ्मये माहेश्वर-बार्हस्पत्य-ऐन्द्रपरम्पराभ्यः आरभ्य वैष्णवपरम्परां यावत् बहुविधाः व्याकरणपरम्पराः दृश्यन्ते । तत्र वैष्णवव्याकरणग्रन्थेषु श्रीजीवगोस्वामिनः

“श्रीहरिनामामृतव्याकरणम्” अन्यतमम् । व्याकरणमिदं प्रक्रियाशैल्याविरचितम् । संस्कृतभाषाज्ञानार्थं प्रक्रियानुसारिणां व्याकरणग्रन्थानां योगदानं प्रशंसनीयमेव । व्याकरणेऽस्मिन् सप्तप्रकरणानि सन्ति एवमाहत्य ३१९२ सूत्राणि प्रतिपादितानि । (१)

➤ संज्ञाप्रकरणम्

श्रीहरिनामामृतव्याकरणम् इति व्याकरणस्य नामकरणं तु महत्त्वपूर्णमस्ति । वस्तुतः व्याकरणस्य इदं नाम अन्वार्थाभिधायीति विचारणीयम् । अहर्निशं हरिनामोच्चारणपूर्वकं व्याकरणज्ञानलाभार्थं वैष्णवानां कृते विरचितेऽस्मिन् व्याकरणे ये-ये अभिनवमार्गाः प्रदर्शिताः, तेषु दार्शनिकदृष्ट्या हरिनामपरकसंज्ञानिर्माणमस्ति प्रमुखमार्गः ।

श्रीहरिनामामृतव्याकरणम् इति नाम्नः व्युत्पत्तिः एवं भूता स्यात्, श्रीयुक्तः हरिः श्रीहरिः, श्रीहरेः नामानि श्रीहरिनामानि, श्रीहरिनामान्यैवामृतं श्रीहरिनामामृतं यद्वा श्रीहरीनामरूपममृतं यत्र तत् श्रीहरिनामामृतं यद्वा श्रीहरिनामभिस्तत्कीर्तनादिभिरमृतं मुक्तिरविद्यामोचनं यस्मात् तत् श्रीहरिनामामृतं तदधिकृत्य कृतं व्याकरणं “श्रीहरिनामामृतव्याकरणम्” । श्रीहरेर्नामानि इति कथनेन श्रीकृष्णः, दशावताराः, कृष्णस्यायुधविशेषाः, कृष्णसंबन्धिनो भक्तजनाः कृष्णशब्दस्य प्रतिशब्दरूपेण विरञ्चिब्रह्माहरप्रभृतयः शब्दा अपि गृह्यन्ते ।

श्रीजीवगोस्वामिना न केवलं पाणिनीयसंज्ञानां हरिनामपरकसंज्ञात्वेन परिवर्तनं विहितम् अपि तु तेन हरिनामपरकसंज्ञारचनाक्षेत्रे वैष्णवधर्मे संप्रतिष्ठिता दार्शनिकता सूक्ष्मत्वेन सर्वत्राङ्गीकृता । हरिनामपरकसंज्ञाः

द्विविधाः अर्थगतसंज्ञाः , ध्वनिगतसंज्ञाः वा | अत्र संज्ञाप्रकरणे ४३ सूत्राणि सन्ति तत्र सर्वाः संज्ञाः हरिनाम्ना व्यवहृताः |

सूत्रलक्षणविषये ग्रन्थकर्तुः कथनमस्ति यद् –

स्वल्पाक्षरमनल्पार्थं विशुद्धं सर्वतोमुखम् | विशेषकथानापेक्षं सूत्रं सूत्रविदोविदुः || इति

इदानीमत्र सूत्राणां क्रमशः विवरणेन सह तस्य दार्शनिकमहत्त्वमपि प्रतूयते |

यतोहि सूत्रावलोकनेनैव हरिनामपरकनामानि दरिदृश्यते | अतः सूत्रोच्चारणपूर्वकं हरिनाम- संकीर्तनं भवेदिति ग्रन्थकर्तुः आशयः |

(२)

१। नारायणादुद्भूतोऽयं वर्णक्रमः |

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ अं अः । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य व र ल श ष स ह क्ष । एते ' वर्णाः', 'अक्षराणि', 'अलः' च ।

➤ नारायणादिति | अयं अरामादि हरामान्तो वर्णक्रमः नारायणात् प्रपञ्चाप्रपञ्चसर्वकारणभूतत्वेऽपि सर्वास्त्राय तत्कारणवक्तुमुद्भूत उत्पन्नः इत्यन्वयः |

२ । तत्रादौ चतुर्दश सर्वेश्वराः ।

तस्मिन् वर्णक्रमे आदौ चतुर्दश सर्वेश्वराः ।

तस्मिन् वर्णक्रमे आदौ चतुर्दश वर्णाः 'ए सर्वेश्वर'-नामानो भवन्ति – अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ । एते 'स्वराः' 'अचः' च प्राचीनानाम् । एते स्वतन्त्रोच्चारणाः ।

➤ सर्वेषां स्थावरजङ्गमादीनामीश्वरः सर्वेश्वरः भगवान् विष्णुः भवति | यथा श्रीकृष्ण एव चतुर्दश-मन्वन्तरावताररूपेणात्मानं प्रकटीकृत्य विश्वकार्यविशेषान् समादधाति तथायं स्वरश्च अ आ इत्यादि चतुर्दशमूर्तीः परिगृह्णन् शब्दकार्यविशेषान् सम्पादयतीति भावः |

३ । दश दशावताराः ।

तत्रादौ दश वर्णाः 'दशावतार' – नामानो भवन्ति - अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ । एते समानाः 'अकः' च प्राचीनानाम् |

➤ अवतारीपुरुषः भगवान् युगे युगे पापिनां संहारार्थं संसारस्य पालनार्थं च वसुधायामवतीर्णो जायते | मत्स्य-कूर्म-वराह-नृसिंह-वामन-परशुराम-बलराम-राम-बुद्ध-कल्कीत्यादिभिः रूपैः धरावतरणं जायते, अतः तान् दशवर्णान् बोधयितुं दशावताराः इति संज्ञा रचिता |

४ । तेषां द्वौ द्वावेकात्मकौ ।

तेषां दशावताराणां मध्ये क्रमेण द्वौ द्वौ वर्णौ प्रत्येकं परस्परं च एकात्मकौ ज्ञेयौ; यथा अ – आ इति द्वौ एकात्मकौ , इ ई इति द्वौ एकात्मकौ एवम् उ ऊ इत्यादि । अत्र 'सवर्ण'-संज्ञा च । प्रत्येकमेकात्मकत्वं स्पष्टमेवेति परस्परार्थमिदं सूत्रम् ।

➤ एकमद्वितीयमात्मस्वरूपं यस्य स एकात्मकः | तेन जीवात्मापरमात्मनोः अभेदभावः अथवा हरिहरयोः अद्वैतता बुध्यते | द्वयशब्दात् भगवन्नामस्मरणम् |

(३)

५ । पूर्वो वामनः ।

तेषामेकात्मकानां पूर्वपूर्वो वर्णो 'वामन'-नामा - अ इ उ ऋ लृ । एते 'ह्रस्वाः', 'निर्ह्रस्वाः' च |

➤ भगवान् श्रीकृष्णः वामनरूपेण ह्रस्वविग्रहं धृत्वा त्रिपादभूमेः याचनां कृत्वा बलिं पातालगामिनं कृतवान् इति हेतोः वामनशब्दः भगवन्नामपरकः भवति ।

६। परस्त्रिविक्रमः ।

तेषामेकात्मकानां परपरो वर्णः 'त्रिविक्रम' -नामा- आ ई ऊ ऋ लृ । एते दीर्घाः च

➤ भगवान् विष्णुः पादत्रयेण त्रैलोकस्योपरि स्वाधिपत्यं प्रतिष्ठाप्य त्रिविक्रमरूपेण विख्यातः ।
तस्य दीर्घाकृतित्वात् एते वर्णाः त्रिविक्रमः (दीर्घः) नाम्ना व्यवहृताः ।

७। त्रिमात्रो महापुरुषः ।

त्रिमात्रत्वेनोच्चार्यमाणो वर्णो वामनस्त्रिविक्रमश्च 'महापुरुष'-संज्ञः स्यात् ।

➤ त्रिसृभिर्मात्राभिरुच्चार्यमाणो वामनस्त्रिविक्रमश्च महापुरुषसंज्ञको भवति । 'त्रिह्रस्वो पृथुगम्भीरो द्वात्रिंशल्लक्षणो महान्' इति महापुरुषलक्षणं स्मर्यते । कृष्णेऽस्मिन् सर्वाणि महापुरुषलक्षणाणि दृश्यन्ते, अतः महापुरुषेति प्लुतः ।

८। अ-आ-वर्जिताः सर्वेश्वरा ईश्वराः ।

अ आ इति वर्णद्वयवर्जिताः सर्वेश्वराः 'ईश्वर'-नामानः - इ ई उ ऊ ऋ लृ ए ऐ ओ औ ।

➤ इष्टे नियमयतीति ईश्वरः । मायानियन्ता भगवान् 'ईश्वरः' कथ्यते । अतः एते द्वादशवर्णानां द्वादशमासादिभेदेन ईश्वरसंज्ञया प्रतिपादिताः ।

९। दशावतारा ईशाः ।

अ आ - वर्जिता दशावताराः 'ईश'-नामानः - इ ई उ ऊ ऋ लृ ।

➤ 'ईश'-शब्देन इष्टे प्रभवतीति ईशः । प्रकृतेरष्टावरणानामधीशवदेतेऽपीशसंज्ञका इत्यर्थः । क्षित्यप्तेजोमरुद्भोमाहंकार-महत्तत्त्व-प्रकृतीनां क्रमेणाष्टावारणाधीशा यथा, वराह-मत्स्य-सूर्य-प्रद्युम्नानिरुद्ध -संकर्षण-वासुदेव-परमेश्वरा इति ।

१०। अ-आ-इ-ई-उ-ऊ अनन्ताः ।

➤ न विद्यते अन्तोयस्य सः 'अनन्तः' । एतेषां षड्वर्णानां निरन्तरोपलब्धिः । अतः अनन्तशब्देन शेषः उच्यते, तेन भगवन्नमता इति ।

(४)

११। इ-ई-उ-ऊ- चतुःसनाः ।

➤ चतुःसनशब्देन सनक-सनातन-सनन्दन-सनत्कुमाराः इत्येते चत्वारः ज्ञायन्ते ।

१२। उ-ऊ-ऋ-ॠ चतुर्भुजाः ।

➤ "शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः" इति गर्गवाक्येन सत्य-त्रेता-द्वापर-कलिषु क्रमेण ध्यानयज्ञपरिचर्यानामसंकीर्त्तरूपं युगधर्मचतुष्टयप्रवर्तयितुं शुक्लरक्तकृष्णपीतैराविर्भवन्ति ।

१३। ए ऐ ओ औ चतुर्व्यूहः ।

➤ चतुर्व्यूहशब्देन वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धश्च उच्यन्ते अतः भगवन्नामपरकः ।

१४। अं इति विष्णुचक्रम् ।

➤ अनुस्वारः वर्तुलत्वात् विष्णुचक्रेण सह तोल्यते । सुदर्शनः इत्यर्थः ।

१५। अँ इति विष्णुचापः ।

➤ चापशब्देन धनुरुच्यते । विष्णोश्चापस्याकृतिरर्द्धचन्द्र इव अस्ति अतः अँ इति विष्णुचापः ।

१६। अः इति विष्णुसर्गः ।

➤ "माथुरश्च द्विधा प्राहुर्गोकुलं पुरमेव च" इति मथुरा-गोकुलमित्याकाराभ्यां विष्णुसर्गः ।

१७। कादयो विष्णुजनाः ।

ककारादयो हकारान्ता वर्णा 'विष्णुजन'-नामानो भवन्ति; विष्णोः सर्वव्यापकतया 'सर्वेश्वरस्य' जना इव तस्याधीना इत्यर्थः - क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य व र ल श ष स ह ; क-ष-संयोगे तु क्षः। एते 'व्यञ्जनानि', 'हलः' च।

➤ वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वमिति विष्णुः, तस्य जनाः विष्णुजनाः कृष्णपरिकरा इत्यर्थः । ककारतः हकारपर्यन्तं प्रत्येकवर्णानां विष्णुजनसंज्ञा प्रदाताऽस्ति कारणं सर्वव्यापकत्वाद् आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ताः स्थावरजङ्गमादयः समस्तविष्णुजनाः विष्णोः अधीनाः भवन्ति, अतः सर्वेश्वर(स्वर) -वर्णानां सहाय्येन जनानाम् (व्यञ्जनानाम्) उच्चारणमधीनत्वात् विष्णुजनाः।

१८। य-व वर्जितास्तु बलाः ।

➤ 'कालिन्दीभेदनोबलः' इत्यमरः । 'रल्' प्रत्याहारस्य संज्ञा बलः कृतः बलरामभगवन्नामपरकः।

१९। ते मान्ताः पञ्च पञ्च विष्णुवर्गाः ।

ते ककारादयो मकरान्ता वर्णाः पञ्च पञ्च 'विष्णुवर्गा' भवन्ति। एते 'वर्गाः' चा क ख ग घ ङ इति क-वर्गः, एवं च-वर्गः, ट-वर्गः, त-वर्गः, प-वर्गश्च । एते 'कु चु टु तु पु'- नामानश्च ।

➤ विष्णोर्वर्गाः विष्णुवर्गाः, विष्णुवर्गशब्देन सत्यलोकोपरि वैकुण्ठद्यधीश्वरादयः वक्ष्यन्ते ।

(५)

२०। ज-वर्जितास्तु विष्णुगणाः ।

➤ विष्णुगणशब्देन अनन्तवैकुण्ठनिवासिनः विष्णुसारूप्यप्राप्ताः भक्ता उच्यन्ते ।

२१। क-च-ट-त-पा हरिकमलानि ।

➤ ध्वनिप्रधानत्वादाद्यवर्णसादृश्याच्च हरिकरे कमलं विभाति तेन प्रदत्ता संज्ञा । चय् इति ।

२२। ख-छ-ठ-थ-फा हरिखड्गाः ।

➤ हरिखड्गः 'नन्दकः' अस्ति । सूत्राद्योच्चारितवर्णस्य साम्यात् हरिखड्गसंज्ञकाः भवन्ति ।

२३। ग-ज-ड-द-बा हरीगदाः ।

➤ हरेः गदायाः नाम कौमदकी विद्यते । गकारादित्वात् हरिगदा कथनेन हरिसंकीर्तनम् ।

२४। घ-झ-ढ-ध-भा हरीघोषाः।

➤ घोषति शब्दायत इति घोषः शङ्खः । पाञ्चजन्यनामकः दक्षिणावर्तः शङ्खः ।

२५। ङ-ञ-ण-न-मा हरीवेणवः ।

➤ वेणन्ति वादित्रं गुह्यन्ति अनेन इति वेणुः, कृष्णस्य वंशी । सा च सम्मोहिनी आकर्षिणी आनन्दिनीति त्रिविधा ज्ञेया ।

२६। त एतद्वार्जिता विष्णुदासाः ।

➤ विष्णुदासशब्देन अभिप्रायोऽस्ति सारङ्गपत्रीप्रभृतीनां स्मरणपूर्वकं हरिनामस्मरणम् ।

२७। य र ल वा हरिमित्राणि ।

➤ मित्राणि अन्तरङ्गाणि भवन्ति । सर्वेश्वर-विष्णुजनानां अन्तरा तिष्ठन्तीति हरिमित्राणि ।

२८। श ष स ह हरिगोत्राणि ।

➤ गां त्रायत इति गोत्रम् । गोवर्धननन्दीश्वरकन्दर्पसाम्बादयो बुध्यन्ते ।

२९। श-ष-साः शौरायः ।

➤ शूरः शौरिर्जनेश्वरः । शकाराद्यत्वाच्छेषसवर्णाः शौरयः भगवन्नामपरकः ।

३०। विष्णुदास-हरीगोत्राणि वैष्णवाः ।

➤ हरिगोत्राणि प्रद्युम्नानिरुद्धादयो वैष्णवाः, विष्णोरपत्यानि गोत्रापत्यानि वा पुमांस इति । ध्रुवप्रह्लादादयः इत्यादि, अत्रापि वैष्णवशब्दत्वेन केशवकीर्तनमुपस्थापितम् ।

३१। हरीगदा-हरीघोष-हरिवेणु-हरिमित्राणि- हृश्च गोपालाः ।

- श्रीकृष्णस्य प्रसादेन द्विविधोऽभूत् सदाशिवः । एकस्तत्रशिवः साक्षादन्योगोपालविग्रहः ॥
ह शिवो गगनमिति । वज्रस्थहरेर्यष्टिविषाणवेणवस्तथा हरिमित्राणि श्रीदामादयः गोपालाः ।
(६)
- ३२ । यादवा अन्ये ।
➤ यादवशब्देन यदुकुलोद्भवा गण्यन्ते । मथुरावासिनः यादवाः इत्यर्थः । गोकुले तु गोपालाः ।
- ३३ । शौर वर्जितास्तु सात्वताः ।
➤ सात्वतः साधवः एव, यद्वा सत्-शब्देन सत्वमूर्तिर्भगवानुच्यते । व्रजे नन्दोपनन्दादयः ।
- ३७ । वर्णस्वरूपे रामः ।
➤ श्रीरामस्य एकपरिग्रहता श्रीसीतैकभार्यता एकपत्नीरूपेण च प्रसिद्धिः, अतः 'राम' शब्दः एकमेव वर्णबोधयितुं समर्थः।
तेन ग्रन्थकारेण रामः इति पदं स्वीकृतम् । अकारः कथनेन अरामः इति बोधव्यः । इरामः, उरामः इत्यादि ।
- ३८ । तदादिद्वये द्वयम् ।
➤ द्वयशब्देन लक्ष्मीनारायणवाचकः । पद्मपुराणे लक्ष्मीनारायणमन्त्राख्यः भवति । इद्वयोद्वयेति ।
- ३९ । आदेशो विरञ्चिः ।
➤ विरिङ्कते सूते इति विरञ्चिः । यथा विरञ्चिरेकं वस्तुपादाय अन्यत् करोति; तथा यो विधिः प्रवर्तते, स आदेशो विरञ्चिरुच्यते ।
- ४० । आगमो विष्णुः ।
➤ यथा विष्णुः ब्रह्मारुद्रयोः सृष्टिसंहारयोर्वा मध्ये स्वयमाविर्भूय भवं पालयति पोषयतीत्यर्थः ।
४१ । लोपो हरः ।
➤ हरो यथा नाशहेतुर्भवति, तथा यो विधिः प्रवर्तते, सः 'लोपः' 'हरः' चोच्यते । तत्र हरो द्विधा भवेत् – तत्रादर्शन-
मात्रहेतु - 'हरः', आत्यन्तिकलयहेतु - 'महाहरः' ॥ 'लोपः' इति प्राचीनैः ।
- उपसंहारः –
श्रीहरिनामामृतव्याकरणस्य दार्शनिकवैशिष्ट्यं पूर्णरूपेण तु संज्ञाकरणस्योपरि सन्निविष्टम् । समेषां व्याकरणग्रन्थानां लक्ष्यमस्ति लाधवं, किन्तु अत्र ग्रन्थकारेण तद्व्यतिरिच्य परमं लक्ष्यमुपदिष्टमस्य व्याकरणस्य हरिनाममालावर्तनमिति स्वीकृतम् । शब्दानुशासनानेन हरिनामसंज्ञानिर्माणकाले तेन वैष्णवसंप्रदाये प्रचलितः दार्शनिकतत्त्वचयः अनुसृतः । इत्थं ज्ञायते यत् ग्रन्थकर्तुः स्वकीयानन्यभक्त्या सूक्ष्मद्रष्ट्या च श्रीशसंज्ञादिभिरुक्तमिदं व्याकरणम् ।

**A study of the opinions of students studying online during the Corona
COVID-19 epidemic period**

11

DR.Samir B.Vaghrodia

Head Master ,Modajkumar Primary School, at Modaj- kheda.

Abstract

The researcher has tried to do research to see to what extent and how the teaching-learning process can be successful for the students through technology even in the time of this epidemic. Objectives of this paper was to study the opinions of the students studying online during the epidemic period of covid-19. Students studying online during the epidemic period of covid-19 from Ahmedabad & Gandhinagar area were included in the population and first 50 students were selected from the population who have filled out an online of opinionnaire 15 statements were selected, opinionnaire was prepared in the form of the Google form to receive the data online, The research was carried out with a survey method taking into account the objectives of the research. After gathering the data from first 50 students through Google form, data was analyzed by calculating percentage. Ultimately the finding of this paper 65% of the students' responses regarding the objectives of the study-teaching process were found to be in favor of studying online, During the epidemic period of Covid-19, students agreed for online study.

Introduction

In the present times when the world is suffering from Corona COVID-19 health related epidemic, its impact has also been seen in the world of education but due to technology, education has been able to continue. As the teaching process continues according to "Benjamin bloom taxonomy", the teaching-learning process has become somewhat alive during this period through technology as the objectives of education, teaching experiences and evaluation all depend on each other.

The researcher has tried to do research to see to what extent and how the teaching-learning process can be successful for the students through technology even in the time of this epidemic.

Statement of Problem

A study of the opinions of students studying online during the Corona covid-19 epidemic period

Objectives

1. To study the opinions of the students studying online during the epidemic period of covid-19
2. To study the opinions of students regarding the teaching-learning process of students studying online.
3. To study opinions of students studying online regarding other aspects such as concentration, interest, time spent and use of technology.

Population

Students studying online during the epidemic period of covid-19 from Ahmedabad & Gandhinagar area were included in the population.

Sample

The first 50 students were selected from the population who have filled out an online opinionnaire

Tool

Opinionnaire was prepared by the researcher with the consultation of experts. In the final tool, 15 statements were selected. This opinionnaire was prepared in the form of the Google form to receive the data online.

Research Method

The research was carried out with a survey method taking into account the objectives of the research. Data aggregation Google Form was used to collect information in the presented research. Students' opinions were taken in this Google form.

Analysis of Data

After gathering the data from first 50 students through Google form, data was analyzed by calculating percentage.

Interpretation of Data

After analyzing the data, the following interpretation was observed

A		Strongly Agree (%)	Agree (%)	Neutral (%)	Disagree (%)	Strongly Disagree (%)
	Online teaching - learning Proses					
	1 Major points and sub-points are arranged	21.6	54.9	11.8	7.8	3.9
	2 concepts are clearly explained	19.3	49.2	11.9	9.8	9.8
	3 discussion method	13.8	52.9	19.6	9.8	3.9
	4 Other methods except Lecture discussion method	11.7	47.1	15.7	15.7	9.8
	5 material	17.6	41.2	25.5	11.8	3.9
	6 Images, animations and other tools are used	25.5	39.2	13.7	15.7	5.9
	7 teacher assign you homework	25.5	45.1	7.8	9.8	11.8
	8 Continuous evaluation	9.8	35.3	19.6	21.6	13.7
B	Online teaching - other factor	Strongly Agree	Agree	Neutral	Disagree	Strongly Disagree
	1 enthusiastic and interested	19.6	47.1	19.6	7.8	5.9
	2 Voice clarity	19.2	42.3	19.2	9.7	9.6
	3 teacher more attention	17.3	46.2	19.2	13.5	3.8
	4 Use of time	17.6	51.1	17.6	7.8	5.9
	5 concentrate	11.8	43.1	25.5	11.8	7.8
	6 difficult to use technology	9.8	33.3	11.8	35.3	9.8
	7 number of students	11.5	42.3	30.3	9.6	6.3

Findings

The following findings were found regarding the teaching-learning process of students studying online.

1. The responses of 76% of the students regarding the content issues and sub-issues whether they are arranged properly, were found to be in favor of online study.

- 2.The responses of 69% of the students were found to be in favor of studying online whether the content issues are clarified properly.
- 3.In response to the question of whether the teacher can teach the narrative method properly, 67 % of the students responded in favor of online study.
- 4.In response to whether the teacher uses methods other than the discussion method 59% of the students responded in favor of studying online.
- 5.59% of the students agreed in favor of studying online whether the teacher teaches using other reference materials while teaching.
- 6.In the context of teaching using image animation and other tools while teaching by the teacher 65% of students agreed to study in favour of online learning.
- 7.70% of the students agreed that homework is given by the teacher while teaching online
- 8.Only 45 % of students agreed that continuous assessment is done by the teacher while teaching online.

The following findings were found regarding the opinion of other aspects of students studying online.

- 1.Whether students' interest and enthusiasm in studying online increases? 67% of the students agreed in this regard.
- 2.Whether the teacher's voice is clearly heard while studying online ? 62% of the students agreed.
- 3.Whether the teacher can pay more attention to the students while studying online? 64% of the students agreed.
- 4.68% of students agreed that time can be used wisely while studying online
- 5.55% of students agreed that they can study with concentration while studying online.
- 6.Regarding the obstacles created by technology while studying online 43% of students agreed.
- 7.54% of students agreed with the statement that the number of students is less compared to the classroom in online teaching.

Following the above average, 65% of the students' responses regarding the objectives of the study-teaching process were found to be in favor of studying online, while 60% of the students' responses were in favor of studying online considering other aspects of the students.

Conclusion

The findings of the research were as follows. During the epidemic period of Covid-19, students agreed for online study. So it is said that getting education online during this period is as the blessing.

REFERENCES

BROOKHART, SUSAN M. 1991. "Grading Practices and Validity." *Educational Measurement: Issues and Practice* 10 (1):35–36.

CAMERON, JUDY, and PIERCE, W. DAVID. 1994. "Reinforcement, Reward, and Intrinsic Motivation: A Meta-Analysis." *Review of Educational Research* 64 (3):363–423

CAMERON, JUDY, and PIERCE, W. DAVID. 1996. "The Debate about Rewards and Intrinsic Motivation: Protests and Accusations Do Not Alter the Results." *Review of Educational Research* 66 (1):39–51.

Deerwester, S. C., Dumais, S. T., Landauer, T. K., Furnas, G. W., & Harshman R. A. (1990). Indexing by latent semantic analysis. *Journal of the American Society for Information Science*, 41(6), 391-407.

Siddhartha Ghosh, Sameen S Fatima, (2007), use of local languages in Indian portals, *CSI Communication*, June'07 issue, pp- 4-12.

Siddhartha Ghosh, Sameen S Fatima, (2007), Retrieval of XML data to support NLP applications, *ICAI'07- The 2007*

International Conference on Artificial Intelligence Monte Carlo Resort, Las Vegas, Nevada, USA, June 25-28, 2007.

CONFLICT BETWEEN TRADITION AND MODERNITY AND RECONCILIATION IN BHABANI BHATTACHARYA'S MUSIC FOR

12

MOHINI

Nilesh K Vaja

Research Scholar

Department of English and CLS, Rajkot

Abstract:

Bhabani Bhattacharya (1906-1988) is one of the most significant novelists and a short story writer of Indian English literature. He is the recipient of coveted Sahitya Academy Award for his latest novel *Shadow from Ladakh*. He is a natural and gifted writer who ranks with some of the best Indian novelists writing in English. His novels represent social and political condition of pre and post independence period of India. The purpose of his novels is to reflect social evils and bring change and awareness among the people of contemporary society. He is every inch a social novelist. Social reality is one of the remarkable features of his novels. His creative writing represents social dogmas, superstitions, rituals, conventional rigidity in which many characters are trapped and tested. Many of his characters have to pass through conflict and social discrimination.

Bhattacharya's novel *Music for Mohini* (1952) is one of the most remarkable literary pieces. The writer's chief aim in the novel is to show that India is unable to free itself from the orthodoxy, superstitions and age-old beliefs even after independence. The novel is a complete social document. It moves on two levels, first it is the story of a city girl Mohini and her adjustments with a new life at her in-laws' house which is full of orthodoxy and conservative ideas. The house is symbolically described as The Big House. The second is about connecting old culture with the new culture. The novel is set in a small conservative village Behula in Bengal. The novel shows a conflict between Mohini's father and her old mother, between Mohini and Jaydev and Mohini and her staunch mother-in-law. Mohini, her father and Jaydev represent modernity where as her grandmother and mother-in-law symbolizes old values. As a novelist, the novelist also provides reconciliation to this conflict through the mental growth and adjustments of his characters.

Key words: tradition, modernity, social evils, old beliefs, superstitions, reconciliation

Conflict between Tradition and Modernity:

Bhattacharya has treated conflict between tradition and modernity artistically in *Music for Mohini*. He analyzes the impact of both tradition and modernity on human society in a widely perspective. Balram S Sorot writes;

While in the novels of the Indian-English writers in general, the problem of conflict or synthesis between tradition and modernity figures as a secondary theme, in the writings of Bhabani Bhattacharya it assumes the significance of the dominating issue in contemporary Indian life. The author analyses the political, religious, social and economic problems of modern India through the perspective of this basic conflict in our ethos. (P-3)

The clash between orthodoxy and innovation is experienced by every culture. The conflict that Bhattacharya has described in this novel is the result of the East-West encounter experienced by India in the wake of English education. The novelist portrays this conflict through two sets of characters: first, those who stick to old values of the past and secondly, those who desire a change and in favour of the new value-pattern of the modern age. He juxtaposes different characters in order to bring out their conflict. The novelist deals with the varied aspects of rural and urban areas. The first part of the novel is set in city and the rest in Behula, a village in Bengal. As the title itself suggests that Mohini is the central character. She faces conflict from the beginning to the end. The conflict becomes more acute after her marriage with Jaydev and her stay in a remote village. G. Rai points out;

“The central theme of the novel is tie or tussle between orthodoxy and modernity which remains a glaring problem in Indian society even today. The rural-urban clash is an important feature of the novel. The traditional ways of life stand in sharp conflict with those of modern ways.” (P-5)

The novel opens at Mohini's parental home. Her father is a professor, a modern minded man, is shown in conflict with his old mother who is orthodox. He wants his daughter to be admitted to a convent school. He also allows her to become a radio singer but his mother is very conservative. She is very opposed to wide publicity of her grand daughter. Throughout the novel the old lady is seen opposing his son's modern ideas. Sometimes the verbal quarrel takes place between the mother and the son for tradition and modernity. The old mother wants Mohini to study classical language as according to her convent education is meaningless. The novelist describes this as;

Old mother had sternly opposed him; let Mohini be trained at home, let her learn classical Sanskrit, and the language of the God, the precious vase that holds the essence of true knowledge and wisdom. Her son would not back down. He would mould the girl in a modern way which was his way. (MFM 16)

Another conflict is seen when different suitors' visit Mohini for the marriage proposal. Since the professor is a man of modern ideas, he naturally wants his daughter to marry an educated and urban-

cultured boy. He rejects the two proposals as the first one demanded a lot of dowry and the second one asked irrelevant questions and demanded to examine Mohini physically. The third party arrives with a groom. All of them are young men. Father selects him and Mohini too accepts the proposal but the old mother rejects him saying that he smokes openly and has no respect for the elders. At last he gets his daughter married with a handsome and well educated young man named Jaydev who is from Behula. The old mother believes in luck signs and horoscope which are rubbish for Mohini's father.

However the irony is that the family of Big House in Behula except Jaydev to some extent is a stern believer of tradition and old beliefs. Jaydev's widowed mother is a staunch pillar of orthodoxy. She insists Jaydev to accept the proposal after the two horoscopes have been carefully compared. When Mohini goes to Behula with Jaydev after her marriage, the readers feel that modern Mohini is transported from modernistic home to rural Bengal which is dominated by orthodoxy, convention and rituals. Here Mohini feels conflict with her rigid mother-in-law. The baseless orthodoxy is seen in the Big House when Jaydev is approaching twenty eight; his mother has been told that her son will meet an accidental death at this age unless a child is born to him then. She wants Mohini to be mother in order to prevent this mishap. She is extremely happy when she guesses from the appearance of Mohini that she is pregnant. She sticks a chip of bamboo to the braided hair of Mohini as a charm to protect the child in the womb but Mohini throws it away as she does not believe in such superstition. The old mother wants to save her family from mishap so she asks Mohini to pray the goddess of birth and to vow to give her a nose ring set with pearls when her wish is fulfilled. If that is not enough, she should cut the skin of her bosom and offer blood to the goddess in a lotus leaf-bowl. Mohini feels suffocation in Big House. Life becomes monotonous and she feels how she has got stuck in such darkness of orthodoxy.

The Big House itself as Jaydev wishes to tell Mohini on the way to Behula is a way of living a stern discipline and iron tradition. Here Big House stands for all the malpractices done in the rural India. Mohini has to pass through a lot of hardships to set her life in Behula. Mohini wants to pass her life with joy. She feels romance with Jaydev. She is surprised when she hears that her husband has nothing to do with romantic life. Jaydev expects her to learn Sanskrit and get knowledge like Maitreyi. He wants her to support him to carry out the program of social reform. He expects her to share his responsibilities of social reform.

The unfortunate Brahmin girl Sudha though beautiful, remains unmarried because of her uncle's irrational belief in astrology. A good match is rejected as her uncle believes that she is under the influence of Sturn and he wants to wait till the influence has passed. Harindra is a modern man and surgeon. He believes in modern allopathy of medicine whereas his father is an old practitioner of Ayurveda who does not accept the modern allopathy while giving treatment to his wife. Thus, throughout the novel one can find the conflict between tradition and modernity because it is difficult

for rural India to get away from the shackles of superstition and orthodoxy. Happy life for Mohini becomes only imagination and it is difficult and unbearable for her to make an adjustment with her stern mother-in-law and her husband. She has to bear such rigidity.

Reconciliation, adjustment and Mental Growth:

Bhabani Bhattacharya is not only concerned with the problem and conflict between tradition and modernity but he also gives resolution through the adjustment of his characters. The author analyzes the political, religious, social and economical problems of modern India through the perspective of this basic conflict in our ethos. The professor synthesizes the old and the new values that's why he often yields to old mother's old notions. He knows very well that the path of compromise is the better one and one can not always do without the old values of life. He lets her tie an amulet to his neck-chain to live happily with her old mother. The professor is very well aware;

The old customs and conventions are not too unsound, he said. For once the son, out of his heart's fullness, graciously concerned to his mother's wisdom. They seem to suit our mental climate. (MFM-56)

In the same way, old mother is also aware of the limits of her power. As soon as she sees the tension mounting in the family, she realizes the danger and immediately relents her attitude to accommodate the new beliefs. The novelist shows the gradual mental growth of the old mother and her son towards the fusion of the two cultures. This old lady upholds old values and orthodox ways only as a habit; otherwise she is ready to compromise with the spirit of the new times. She goes to cinema with her family every Sunday evening. She watches Indian film, also enjoys English films.

Reconciliation and one's mental growth can be seen in Mohini's character. She is a city girl and is married with Jaydev whose family lives in a typical Indian village. Here Mohini has to adjust herself to the orthodoxy and superstitious beliefs of her mother-in-law. In the Big house the major problem Mohini faces is that of mental adjustments. After a few day of her marriage, she realizes that her husband is not what she has expected him to be. She represents vitality and music of life and Jaydev's life is opposite to her. He wants her to be like Maitreyi. He expects her to support him, share in his scholarly pursuits and give him the necessary support to carry out his programs of social reform. Gradually she starts learning Sanskrit from him. She supports him with his work.

Mohini finds life at the Big House unbearable in the beginning. She has been brought up in altogether a different atmosphere, she has to readjust and struggle a lot to make mental adjustment. Her mother – in-law is stern and puts a number of restrictions on Mohini. She denies her wearing colourful sari; she wants her to sing only religious songs, not to apply powder, etc. Mohini finds herself chained in the prison sometimes. Mother-in-law does not like Mohini wearing the glass and lace bangles instead of those made of gold. She also does not like Mohini wearing sleeveless blouses. However Mohini tries

hard to adjust to the old ways and modes of life and in this process she changes unawares. Bhattacharya remarks:

Yes, the young mistress of the Big House took deeper colour from her new life everyday. Slowly, she fitted herself to the rural design. Her sprightliness, her quick girlish laugh, she easily subdued. The mother was a ruthless teacher. (MFM 130)

Thus, slowly the struggle between the contrasting values that was so intense in the beginning now becomes less severe and finally resolves into a happy compromise at the end. The character of Mohini is the synonym of compromise and sacrifice. It can be seen when Mohini accepts the illogical proposal of offering blood to goddess from her mother-in-law to bring happiness in her family. Jaydev in the nick time prevents Mohini offering blood. That also suggests that he is not a stern believer of baseless ideas. Mohini has finally made the requisite adjustment within her mind. She accepts and loves the Big House now and she is prepared to make any sacrifice to cherish its ideals. The important thing here is the fact that she has reestablished harmony with the family of the Big House by her psychological growth and her change of outlook.

It is not that Bhattacharya always makes his young characters submit to the aged ones in mutual adjustment. He also makes his old characters realize their mistakes of old values. Jaydev's mother too begins to realize that her son is right at his ideas and the values she sticks to sound no more in the modern times the only way to lead a happy and harmonious life is to make a reconciliation between her old beliefs and modernity presented by her son and her daughter-in-law. Bhattacharya remarks in the end:

At last, there was no discord. Life was music-a note of song for the old mother was in her, a note for Jaydev and his rebel gods, a note for the Big House and Behula village, torn and at cross-purpose for a while. Her life was music the quest for every woman, her deepest need. (MFM 188)

Mental growth and adjustment can be seen in the story of Harindra's family. His father is old Kaviraj and Vaid for over forty years. He has been practicing the ancient Ayurvedic system of medicine to cure all sorts of diseases. But his son Harindra is different from his father because he is well educated surgeon and trained in a western style medical college. Often there is an argument between the father and the son on the issue of modern and ancient medical practices takes place. His father believes the

supremacy of the Ayurvedic medical system. He pleads with the old man that modern medicines are more effective in curing diseases.

Later the old man realizes the importance of the modern allopathic medical system when he fails to cure his ailing wife. He has been trying Ayurvedic medicines on the patients for many days and does not allow his son to treat her with the western medicine. But when her condition deteriorates more and more and all hopes of her survival are lost, he submits to his son and allows him to treat her own way. Within a few days the mother's life is saved with the western medical treatment. The old man is fully reconciled to the modern values and system.

Conclusion:

In nut shell, Bhattacharya has realistically described the conflict between the tradition and modernity, the old values and the new ones. He has not only presented tussle and tension but has also given remedy in terms of mental adjustment and reconciliation between the ancient way of life and modern way of life.

References:

1. Bhattacharya Bhabani. *Music for Mohini*. (New Delhi: An Orient Paperback, 1952) P- 16, 56, 130, 188
2. Sureja Chirag J. *The thematic Concerns in Bhabani Bhattacharya's Novels with Special Reference to So Many Hungers and Music for Mohini*. A dissertation submitted to Saurashtra University, Rajkot 2008. P- 55, 58, 62, 66
3. Sorot S. Balram, *The novels of Bhabani Bhattacharya*. Prestige Books, New Delhi, 1991. P- 3
4. Rai G. Bhabani Bhattacharya: *A Study of His Novels*. B.R. Publishing Corporation. Delhi, 1995. P- 5
5. Kunjo Singh KH. *The Fiction of Bhabani Bhattacharya*. Atlantic Publishers and Distributors. New Delhi; 2002. P- 86, 92
6. Dr. Latha C.N. *Representation, Reconciliation and Reformation in Bhabani Bhattacharya's Music for Mohini*, A Publication of TRANS Asian Research Journals- P- 113 to 117.
7. B. Shyamala Rao, *Bhabani Bhattacharya and His Works*, Bareilly: Students Store, P – 44
8. L N Gupta, Bhabani Bhattacharya, A Bridge Between India and the West. Hitvada, 29 March, 1969.

‘સત્યની શોધમાં’ નવલકથામાં લોકબોલી

ડૉ. વિનોદ જાની.

પ્રાસ્તાવિક :

‘સત્યની શોધમાં’ નવલકથા સિંકલેરની કૃતિ ‘સેમ્યુઅલ ધ સીકર’ પરથી રચાઈ હોવાનું તેમણે નોંધ્યું છે. એમાં પુંજીવાદના વર્ચસ્વવાળી સમાજવ્યવસ્થાનું વ્યંગકટાક્ષભરી શૈલીમાં આલેખન થયું છે. સામાજિક ક્રાંતિની પ્રબળ ઝંખના સેવતા મેઘાણીને આ કથામાં પોતાના અંતરની ભાવનાનો પડઘો સંભળાયો હશે, એટલે જ તેઓ આ કથા આપણી ભાષામાં રજૂ કરવા પ્રેરાયા છે.

એના અંતરનો પડઘો પડતાં કેટલાંક શૈર્યગીતો આપણામાંથી ઘણાંયે વાંચ્યાં હશે. સામ્યવાદી વિચારધારાએ પણ એમના પર અસર કરી હશે. એવાં પણ કેટલાંક ગીતો એમણે આપ્યાં છે. જેમ કે, ‘કવિ તને કેમ ગમે?’, ‘ઘણ રે બોલેને...’, આ ગીતોને વાંચીએ તો એમાંથી સામ્યવાદી સૂર સંભળાશે.

લોકસાહિત્ય માટે મેઘાણીએ પરિભ્રમણ કર્યું એ વખતે એમણે ગરીબાઈ પણ જોઈ. સોરઠી ભાષા એમને હાડ બેસી ગઈ છે. તેમ છતાં અંગ્રેજી કૃતિનો ભાવાનુવાદ હોઈ, આપણે ત્યાં સામ્યવાદી વિચારનવો જ હોઈ, મૂડીવાદીઓ તો આપણા દેશમાં એ વખતે એટલે આવ્યા જ નહોતા; હવે એનું ચલણ વધતું જાય છે. અહીં આપણે લોકબોલી શોધવા જઈએ તો આ ઉપર જણાવેલાં કારણોસર જૂજ લોકબોલી પણ આવી શકી નથી, તેમ છતાં જે કંઈ સામાન્યતઃ આવી શકી છે તેટલાનો અભ્યાસ કરી સંતોષ માનવો પડે તેમ છે.

પાત્રોના મનોભાવની દ્રષ્ટિએ લોકબોલી :

શામળનું હૃષ્ટપૃષ્ટશરીર જોઈને તેજુની માનું આ છે મનોમંથન : “ અરે માડી! તેજુના બાપાની કાયાએ આવી જ હતી ના ! પણ ભુક્ક થઈ ગયા. આ બાપડાનીય એ જ વલે થાવી લખી હશે ના !” (પૃ. ૧૯) ‘અરે માડી !’ એમાં આશ્ચર્ય અને પ્રેમના ભાવ એકસાથે વ્યક્ત થયા છે. બાકીનું ચિંતન આ અજાણ પ્રૌઢના મનોભાવમાંથી આવ્યું છે. ગામડાંના ગરીબ, કંગાળ કે મજબૂત કોઈ પણ યુવાન પૈસા કમાવાની લાલચે શહેરમાં આવે છે અને રોગનો ભોગ થઈ મોતને વહાલું કરે છે. પોતાના જીવનની કડુણ ઘટના સાથે આ બાઈશામળને પણ સરખાવીને વિચારે છે. આ ‘કાયા’ વિશેનો વિચાર મેઘાણીને રાજા ભરથરીની લોકકથામાંથી પણ આવ્યો હોય. એ કથામાં પણ માતા પોતાના દીકરાને સુંદર શરીર સાથે સાધુ બની જવાની ભલામણ કરે છે. અહીં તો ગરીબ માણસો છે એટલે એવી ભલામણ કેવી રીતે કરે?

ત્રણ દિવસમાં મૂડીદારો અને જેલ બંધાનો અનુભવ કરીને ઘરે પાછો ફરેલો શામળ તેજુની માને વૃત્તાંતકહેવા બેઠો એના પ્રતિભાવ રૂપે તેજુની માએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો : “આય ઠીક એક રોનક થયું છે, માડી ! હદ છે તારી છાતીને!” (પૃ. ૫૯) ‘રોનક’ એટલે રમૂજ પેદા કરે તેવું. ‘હદ છે તારી છાતીને!’ હિંમતનું સૂચન કરે છે.

શામળની વાત સાંભળવાઉત્સુક બનેલી બાલિકાઓ તેજુની બીમાર મનોદશાને સમજ્યા વગર પોતાના બાળમાનસને છાજે એ રીતે આ વાક્યો બોલે છે : “બોન તો ભારી, ભૈ ! ખોં ખોં કરતી કાન પડ્યું સાંભળવાય ન દિયે.” (પૃ. ૫૯) તેજુને ઉધરસ થઈ છે. ઉધરસ ખાવાના અવાજને માટે ‘ખોં ખોં’ એવા રવાનુકારી પ્રયોગો ઉધરસ ખાનારા તરફનો તિરસ્કાર સૂચવે છે. ‘કાન પડ્યું ન સાંભળવા દેવું’ એવો લાક્ષણિક પ્રયોગ એ સૌરાષ્ટ્રી બોલીની વિશેષતા છે.

દારૂના પીઠામાં પહોંચીને શામળે એના માલિક સાથે શેઠ લક્ષ્મીનંદનની કંપનીના શેર લીધા અને ગુમાવ્યાની વાત કરી એ વખતે મૂડીવાદીઓ તરફનો આક્રોશ, આ દારૂનું પીકું ચલાવતા ભીમા પાસે આવા શબ્દો બોલાવે છે : “ઠીક, ત્યારે તમેય લા’ણમાં આવ્યા છો બેટમજી, એમ ને ? કોઈ ને કોઈ કરતાં કોઈને – મારે ઠીકરે કોરા નથી રહેવા દીધા !” (પૃ. ૧૨)

શામળ પોતાની નોકરી વિશે ભીમાભાઈને વાત કરે એમાં પણ એમ કહે કે પોતે મંદિરમાં કામ કરવા જાય છે, તે વખતે દારૂના પીઠાવાળો ભોળાભાવે આ પ્રમાણે બોલે છે અથવા તો એનાથી બોલી જાય છે : “હોયનહીં! સાચેસાચ તું શું સરગના વેમાનને ડાંડીએ વળગી પડ્યો !” (પૃ. ૬૬) ‘વિમાન’ નું અહીં ‘વેમાન’ એવો ઉચ્ચાર થયો છે.

પાત્રોનાં વ્યક્તિત્વનીદ્રષ્ટિએ લોકબોલી :

કામની તલાશમાં અહીંતહીં ભટકતાશામળનેએકમુકાદમનો જવાબ છે. એમા અધિકારી તરીકે એની કડકાઈ એને મૂડીવાદનો પ્રભાવ પણ નજરે પડશે: “કોણ જાણે ! તારા જેવા તો અઢાર સો હાલ્યા આવે છે. મને શું ખબર કે તું નહીં હો! ચાલ, રસ્તો પકડ, કામ આંહીં નહીંમળે.” (પૃ. ૯)

શામળને નવા ઠાઠમાં જોયા પછી અંધારી આલમનો એક માણસ બબલાભાઈ પોતાની વૃત્તિને વફાદાર રહે તેવું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. કોઈથી અંજાઈ ન જવાય એવું સજ્જડ વ્યક્તિત્વ એની પાસે છે. એટલે તો એ ધર્મગુરુઓના પંજામાં સપડાયેલા શામળને આમ કહેછે: “તુને પણ મારા બેટાઓએ બરાબર ઢીંગલુંબનાવી દીધું હો !” (પૃ. ૭૪) ઢીંગલો અને ઢીંગલી ને બદલે ‘ઢીંગલું’ એવો નાન્યતર જાતિનો પ્રયોગ એની કઠોર વ્યવસાયિક વૃત્તિને સૂચક વ્યક્તિત્વ દર્શાવે છે.

મૂડીવાદના વધતા પ્રભાવનું સૂચક એવું વાતાવરણ નવલકથાનાઆરંભથી તૈયાર કરવા માટે શામળના ભાઈઓનું સામૂહિક વ્યક્તિત્વ દર્શાવતુંઆં એક વાક્ય છે : “તો પછી અમારે નોખા થાવું છે. અમને મજિયારો વેચી આપો. અમે જ લક્ષ્મીનંદન કાચ ફેક્ટરીના શેરો લેશું.” (પૃ. ૩)મૂડીવાદ વકરે ત્યાં વ્યક્તિવાદ પણ વકરે જ એનું પણ આ વાક્ય સૂચન કરે છે. ‘મજિયારો’ એટલે સહિયારો.

લેખકનાં વર્ણનોમાં લોકબોલી:

શામળ શહેરમાં આવી ચઢ્યો તે વખતનું આ વર્ણન છે : “ શહેરનો વિશાળ ચોક હતો. બહોળી બજારો હતી. રસ્તા પર ટ્રામ-ગાડીઓના પાટા હતા. પણહજુભળભાંખરું હતું.” (પૃ. ૯) ‘બહોળી’ એટલે ઘણી બધી અને ‘ભળભાંખરું’ એટલે વહેલીસવારનો સમય.

શામળ જે ઘરમાં ભાડે રહેવા આવ્યો હતો એ ઘરની આર્થિક સ્થિતિ બતાવવા માટે લેખકની આ એક જ ઉપમા પૂરતી છે : “છોકરીઓના શરીરો કોઈ ઠારપડી હોય તેમાં દાઝી ગયેલ રીંગણનારોપા જેવાં હતાં.” (પૃ. ૧૭) અહીં ‘ઠાર’ એ મુશ્કેલીઓ સૂચવે છે. એમાંથી છોકરીઓના શરીર કેવાં થયાં છે એ લેખકની ઉપમા છે. હિમ પડ્યા પછી ખેતરમાં ઉગેલી રીંગણી દાઝી જાય ત્યારે કેવી દેખાય?એના માટે જેણે ગામડાનું પૂરતું દર્શન કર્યું હોય, અથવા તો ખેતીનો વ્યવસાય કરતો હોય એ જ અનુભવી શકે, એ જ કહી શકે.

અંધારી આલમનો માણસ એવો બબલુ મૂડીવાદીઓના કારસ્તાન શામળ સામે ઉઘાડાં પાડે છે. એ વખતે આશ્ચર્યચકિત થયેલા શામળનું લેખકે કરેલું આ એક વાક્યનું વર્ણન જુઓ : “મૌનનો એક લાંબો આંતરોપડ્યો” (પૃ. ૭૬) ‘આંતરો’ એ ‘અંતરાય’નું બોલીમાં રૂપાંતર થયેલું રૂપ છે.

નવલકથાને અંતે એટલું કહીએ કે ‘સત્યનીશોધમાં’ અહીંતહીં ભટકતાશામળને ‘સત્ય’ જડતું નથી. સત્યતત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય હોવા છતાં અહીં લેખકે જુદું સત્ય તાક્યું છે. સમગ્રકૃતિ શિષ્ટ ભાષામાં જ રજૂ થઈ છે એ પણ એક સત્ય છે. એમાંથી લોકબોલી શોધી કાઢવા માટે ઘણો બધો શ્રમ લેવો પડ્યો છે. એના કારણોની ચર્ચા પણ આપણે થોડી ઘણી કરી છે. એમાં એટલું ઉમેરીએ કે લેખકને આ કૃતિને કલા કરતાં ધ્યેયલક્ષી બનાવવાનો હેતુ છે એવું એમણે નિવેદનમાં પણ નોંધ્યું છે. આના પરથી એમ સમજાય છે કે કોઈ પણ કૃતિને કલાઘાટ આપવામાં લોકબોલી જે યોગદાન આપી શકે એવું યોગદાન આ કૃતિમાં નથી.

स्वछन्दतावाद की दार्शनिक पृष्ठभूमि

14

डॉ.भरत.के.बावलिया

Assistant Professor (Hindi)

श्री आर.आर.लालन कोलेज भुज ।

नव्यशास्त्रवादियों ने ग्रीक साहित्य को आदर्श मानकर काव्य को शास्त्रीय नियमों में जकड़ दिया था,जिससे साहित्य की आत्मा उपेक्षित सी हो गई थी । इसके खिलाफ १८ वीं शताब्दी के अंतिम चरण में और १९ वीं शताब्दी के प्रारंभ में स्वछन्दतावादी विचारधारा का आविष्कार हुआ । नियमबद्धता ,परंपरानु वादिता ,एवं आडम्बरप्रियता का विरोध करते हुए इस धारा के विचारकों ने आंतरिक प्रेरणा को उन्मुक्त धरातल पर प्रतिष्ठित किया । स्वछन्दतावाद को अंग्रेजी में 'रोमांटिसिज्म' भी कहा जाता है । साहित्यिक रूप में 'रोमांटिसिज्म' का प्रथम प्रयोग फ्रांस में हुआ । काव्य की मुक्त एवं स्वछन्द अभिव्यक्ति प्रणाली को स्वछन्दतावाद की उपाधि से उद्धोषित किया गया । रूसो नामक विचारक के द्वारा परिष्कृत यह धारा एक महत्वपूर्ण विचारधारा रही है ।

स्वछन्दतावाद पर जर्मन रोमांटिक साहित्य तथा आत्मवादी दर्शन का प्रभाव परिलक्षित होता है । १८ वीं सदी के उत्तरार्ध तक इंग्लैण्ड में जर्मनी के रोमांटिक साहित्य की पहचान बन चुकी थी । इस साहित्य की भाव विपुलता,अतिप्राकृत तत्वों के प्रति रुझान तथा विश्व की सीमाओं को तोड़कर आगे बढ़नेवाली अन्वेषण वृत्ति ने अंग्रेज रचनाकारों को बहुत दूर तक प्रभावित किया था ।

फ्रांस की राज्यक्रांति का भी स्वछन्दतावादी विचारधारा का प्रभाव पड़ा । १७८९ में हुई क्रांति के पहले बहुत पहले से इसके लिए वातावरण तैयार हो रहा था । मानव की गरिमा तथा स्वतंत्रता की मांग को लेकर रूसो का आह्वान दलित-शोषित जनता को शासनवर्ग के अत्याचारों के खिलाफ संगठित कर रहा था । स्वतंत्रता,समानता एवं बन्धुत्व के आदर्शों ने उस युग के युवा साहित्यकारों को भी प्रेरित किया । इस विचारधारा के उद्भव के सन्दर्भ में एक विद्वान् ने लिखा है-

“समाज जब पुराने आदर्शों को जीने के लिए इन्कार के देता है,तब स्वभावतः ही साहित्यकार की चेतना भी उन पुराने जीवन-मूल्यों को स्वीकार करने में अपने आपको अक्षम मानती है । जीवन की सार्थकता ही निरंतर परिवर्तन में छिपी है और परिवर्तन का अर्थ स्पष्टतः नयापन है ।”

रूसो ने भी कहा हा-

“मनुष्य एक स्वतंत्र प्राणी के रूप में जन्म लेता है ,किन्तु हर समय नियम,सिद्धान्तों और रुढियों की जकड़ में दिखाई देता है ।”

इन्हीं के परिणाम स्वरूप साहित्य जगत में लोकचेतना का आविर्भाव हुआ । व्यक्तिवाद ,उपयोगितावाद ,उदारतावाद,मानवतावाद जैसी अनेक विचारधाराओं के अभ्युदय हुआ । इन सभी लोकमंगलकारी विचारधाराओं को जब साहित्य में स्थान प्राप्त हुआ तो इसे स्वछन्दतावाद नाम दिया गया ।

स्वछन्दतावाद की अवधारणा :-

स्वछन्दतावाद के सन्दर्भ में विद्वानों ने अलग-अलग मत व्यक्त किये हैं | किसी ने इसे मध्ययुग का पुनर्जागरण कहा तो किसी ने इसे बुद्धि के विरुद्ध भाव का विद्रोह कहा है |

- पेटर नामक विद्वान् ने स्वछन्दतावाद को अद्भुत और सुंदर का मिश्रण कहा है |
- कोम्बे ने यथार्थवाद का विरोधी बताकर आंतरिक अनुभूति की ओर महाप्रयाण बताया है |
- वस्तुतः परंपरानुगामित काव्य की मुक्त एवं स्वछन्द प्रणाली को स्वछन्दतावाद नाम दिया गया है |
- जैसे कि स्वछन्दतावाद रोमांटिक शब्द से बना है ,जिसका अर्थ है-'प्रेम के स्वछन्द क्रिया-कलाप |'1

स्वछन्दतावाद की विशेषताएँ :-

कोलरिज,शैली,किट्स,वर्ड्सवर्थ ,लैंब ,लैंडर आदि जैसे विचारकों ने इसे प्रोत्साहित किया है | इनकी रचनाओं में निरूपित प्रवृत्तियों के आधार पर हम इनकी विशेषताओं को निम्न रूप में विवेचित कर सकते हैं |

(१)विद्रोह की भावना :-

विषयवस्तु एवं भाषाशैली इन दोनों क्षेत्रों में यह प्रवृत्ति द्रष्टिगत होती है | इस विचारधारा के समर्थकों ने पुरानी विषयवस्तु को नकारा है | विषयवस्तु के स्तर पर स्वछन्दतावादी रचनाकारों ने उदात्त चरित्रों की गाथा के स्थान पर साधारण मानव के सामान्य अनुभवों तथा अपने परिवेश तथा प्रकृति के सहज-साधारण रूपों को व्यक्त किया है ,क्योंकि इन लेखकों का मानना था कि जनसाधारण के जीवन में यह रुचि कृत्रिमता के विरुद्ध स्वाभाविकता और सहजता की प्रतिष्ठा करती है |

(२)कृत्रिमता का विरोध :-

इस विचारधारा के कवियों ने आडम्बर और कृत्रिमता से मुक्ति दिलाने का यशस्वी प्रयास किया है | सफल नाटककार और आलोचक लेसिंग ने इसी सन्दर्भ में लिखा है-

“काव्य को कृत्रिमता से सहजता की ओर संचरण करना चाहिए | वास्तव में उतम काव्य वह है जिसमें काव्य के विविध उपादानों (उपमा,छंद,प्रतीक ,बिम्ब ,ध्वनि ,अलंकार) का सहज एवं स्वाभाविक प्रयोग हुआ हो |”

स्वछन्दतावादी कवि भाषा और अभिव्यक्ति के बनावटीपन से दूर रहना चाहते थे | इन रचनाकारों की रचनाओं के अध्ययन से स्पष्ट होता है कि उनमें सहज-सामान्य भाषाशैली का प्रयोग हुआ है ,क्योंकि उन कवियों के मानना था कि पुरानी,नापी-तुली , कृत्रिम भाषा से भिन्न यह भाषा अपने विभिन्न रूपों

के बावजूद पढ़नेवाले से एक आत्मीय संवाद स्थापित करती है ,उस पर अपनी गरिमा तथा विद्वता का रौब नहीं डालती ।

(3)कल्पना की प्रधानता :-

कल्पना सम्पूर्ण साहित्य की प्राणदायिनी शक्ति के रूप में माना जाता है । इसे काव्य की विधायिनी शक्ति के रूप में देखा गया जो स्थूल बाह्य जगत के अंदर स्थित सूक्ष्म भाव-जगत को समझने में रचनाकार को सहायता करती है ।कल्पना की नवनवोन्मेषशालिनी क्षमता के ही बल पर कवि सामान्य तथा स्थूल वस्तु के साक्षात्कार से भी एक अतीन्द्रिय ,अमूर्त,रहस्यलोक में या किसी नैतिक और दार्शनिक सत्य तक पहुँच जाता है । इन कवियों ने कल्पना के मनोरम ऐन्द्रिय जगत में विचरण किया है । इसी सन्दर्भ में मेरिस बावरा ने लिखा है-

“यदि केवल एक ही विशेषता के आधार पर रोमांटिक कवियों को अन्य कवियों से अलगाया जा सकता है,वह है इन कवियों द्वारा कल्पना को दी जानेवाली विशेष महत्ता और विशेष द्रष्टि ।” 2

स्वच्छन्दतावादी कवियों ने न केवल कविता में बल्कि अपने काव्य-सिद्धांतों के विवेचन में भी कल्पना का सहारा लिया है । कहने में कोई अतिशयोक्ति न होगी कि कल्पना के सहारे इन कवियों ने असीम गगनमंडल में विहार किया है ।

(4)वैयक्तिकता :-

अत्यधिक भावप्रणवता के कारण इन कवियों ने वैयक्तिकता और आत्मपरकता की भावना को व्यक्त किया है । इन्होंने अपनी द्रष्टि ,अपनी भावना और अपनी रुचि को प्राधान्य दिया है । साहित्य को वे लोग वैयक्तिक अनुभूति और आत्माभिव्यक्ति की पुकार मानते थे । शायद इसीकारण इनकी कविताओं में सुख-दुःख,विषाद एवं करुणा की दर्दनाक पीड़ा व्यक्त हुई है । इसी दिशा में गेटे का यह कथन सार्थक है-

“ये सब इस प्रकार लिखते हैं मानो वे रुग्ण हो और सारी दुनिया मानो अस्पताल हो । इन सब महानुभवों को रिझाने के लिए मुझे एक बहुत अच्छी अभिव्यक्ति सुझ पड़ी है,मैं उनके काव्य को अस्पताली काव्य कहूँगा ।”

(5)सौन्दर्य के प्रति मोह :-

कल्पना की प्रधानता के कारण स्वच्छन्दतावादी काव्य में सौंदर्य का स्वाभाविक चित्रण हुआ है । किट्स ने इसकी महता का प्रतिपादन करते हुए लिखा है-

“सौन्दर्य ही शाश्वत सत्य है और काव्य उसी शाश्वत सत्य का उद्घाटक है ।” 3

सौन्दर्य को इन कवियों ने प्रत्येक कलाकृति का प्राणाधार माना है ।

(६) प्रकृतिप्रियता ;-

स्वच्छन्दतावादी कवि को प्रकृति के प्रति अत्यधिक लगाव रहा है। उन कवियों का प्रकृति के प्रति सहज आकर्षण था। वर्ड्सवर्थ ने तो प्रकृति में गुरु, दार्शनिक, बालसहचरी, प्रिया, और माता को देखा था। कहने में कोई दो राय न होगी कि औद्योगिक सभ्यता की विकृतियाँ तथा धुटन से व्याकुल इन संवेदनशील साहित्यकारों के लिए प्रकृति एक चरणस्थली थी। उन्होंने मात्र बाह्य जीवन के सुंदर परिवेश के रूप में ही नहीं, बल्कि जीवन के प्रेरणादायक तत्व के रूप में स्वीकार था। वायरन ने स्पष्ट कहा है-

“ I love not man the less, but nature more”

अर्थात् मैं मनुष्य को कम प्यार नहीं करता, परंतु प्रकृति को ज्यादा करता हूँ। इसी सन्दर्भ में विवेक भगीरथ मिश्र ने लिखा है-

“प्रकृति में भी संवेदना की अनुभूति स्वच्छन्दतावादी काव्य में बराबर देखी जाती है। उल्लास और विषाद की स्पष्ट छाया देखना और उससे स्वयं प्रभावित होना स्वच्छन्दतावाद की व्यापक संवेदनशीलता का परिचायक है।”⁴

छायावादी कवि पन्त ने भी लिखा है-

“छोड़ द्रुमो की मृदु छाया, तोड़ प्रकृति से भी माया,
बाल तेरे बाल जाल में, कैसे उलझा दू लोचन।”

(७) संगीतात्मकता ;-

स्वच्छन्दतावादी कवियों ने मुक्त छंद में गीति शैली का प्रयोग किया है। गीतितत्व की प्रधानता के कारण इनके काव्य में संगीत का निर्वाह हुआ है। इन कवियों ने अपने भावों को कोमल मधुर गीतों में अभिव्यंजित किया है। इसी कारण स्वच्छन्दतावादी काव्य में संगीत का माधुर्य सहज रूप में दिखाई देता है।

(८) जन-कल्याण की भावना ;-

स्वच्छन्दतावादी काव्य का प्रयोजन था जन-कल्याण की भावना को कायम करना। इन कवियों ने आम आदमी के लिए मंगल कामना के मधुर गीत गाये हैं। रूसो ने मानव की गरिमा का नारा लगते हुए कहा है-

“मनुष्य को मनुष्य के रूप में प्रतिष्ठा मिलनी चाहिए।”

निःसंदेह फलित होता है कि पुरानी रुढ़ियों एवं मान्यताओं से ग्रसित पूरा यूरोपीय जनजीवन जडवादी बन चुका था। ऐसे हालात में फ्रांस की क्रांति, इंग्लैण्ड का औद्योगिक विकास ने स्वच्छन्दतावाद की

पृष्ठभूमि निर्मित की | रूसो के द्वारा परिष्कृत यह धारा विलियम वर्ड्सवर्थ की 'लिरिकल बेलेड्स' के प्रकाशन से अस्तित्व में आयी है | हिन्दी भाषा में प्रसाद ,पन्त,निराला आदि छायावादी कवियों की रचनाओं में इसका स्पष्ट प्रभाव परिलक्षित होता है |

सन्दर्भ सूची :-

- (१) पाश्चात्य काव्य शास्त्र-डॉ.भगीरथ मिश्र-पृष्ठ- २१२
- (२) भारतीय एवं पाश्चात्य साहित्यशास्त्र -संपा -डॉ.ओमप्रकाश गुप्त ,प्रा.गोवर्धन बंजारा -पृष्ठ-१५९
- (३) वही-पृष्ठ-१५९
- (४) पाश्चात्य काव्य शास्त्र-डॉ.भगीरथ मिश्र-पृष्ठ- २१६

संस्कृत साहित्ये कतिविधाः रसाः?

श्रीमती नमता पटेल

अनुसन्धात्री, साहित्यविभागः

केन्द्रिय संस्कृत विश्वविद्यालयः, क.जे. सोमैय्या संस्कृतविद्यापीठम्,
विद्याविहार, मुम्बई-७७

यथा बीजात् वृक्षः भवति, वृक्षात् च पुष्पाणि फलानि च जायन्ते। तथैव बीजरूपात् रसात् सर्वे भावाः व्यवस्थिताः भवन्तीति नाट्यशास्त्रम्। यथा बीजाद्भवेद्वृक्षो वृक्षात् पुष्पं फलं यथा। तथा मूलं रसा सर्वे ततो भावा व्यवस्थिताः॥ⁱ

•रसशब्दस्य व्याख्या-

अतीव व्यापकक्षेत्रं रसस्य। रसशब्दस्य व्याख्यां सामान्यव्यवहारपक्षे साहित्यपक्षे च द्विधा कर्तुं शक्यते।

(अ) सामान्यव्यवहारपक्षे-

भारतीयवाङ्मये प्राचीनतमेषु शब्देषु रसशब्दः। सामान्यव्यवहारपक्षे रसपदस्य चत्वारः अर्थाः विख्याताः।

१. पदार्थानां रसः - प्राकृतिकपदार्थानां रसनिष्कर्षणक्रियते चेत् रसः प्राप्यते। पदार्थसारः इत्यर्थं प्रयुक्तः रसशब्दः। मधुराम्लकटुकषायतिक्तलवणाः षड्रसाः।ⁱⁱ
२. आयुर्वेदस्य रसः-रस-रक्त-मांस-मेदास्थि-मज्जा-शुक्रारितिⁱⁱⁱ शरीरस्थेषु सप्तसु धातुषु परिगण्यते रसः। शरीरे सञ्चारिजलपदार्थविशेषः रसः उच्यते। अत्र रसशब्दः सारभूतः तथा शक्तिरूपः इतीमौ अर्थौ व्यनक्ति।
३. साहित्यस्य रसः - काव्यसौन्दर्ये काव्यास्वादे काव्यानन्दे प्रयुक्तः रसशब्दः।
४. मोक्षस्य भक्तेर्वा रसः-मोक्षरसः भक्तिरसः आत्मरसः इत्यर्थे। तथा च, ब्रह्मानन्दस्य आत्मानन्दस्य वा कृतेऽपि प्रयुक्तः। सामान्यतः कस्यापि पदस्य पश्चात् रसशब्दयोजने रुच्यर्थकः भवति। यथा - तस्य क्रीडारसः नाम क्रीडायां तस्य रुचिः इति।

(अ) साहित्यपक्षे -

संस्कृतसाहित्ये षड्सम्प्रदायाः विद्यन्ते-रस-अलङ्कार-रीति-ध्वनि-वक्रोक्ति-औचित्याः इति। क्रमशः एतेषां सम्प्रदायानां प्रवर्तकाचार्याः वर्तन्ते - रससम्प्रदायस्य भरतमुनिः, अलङ्कारसम्प्रदायस्य भामहः, रीतिसम्प्रदायस्य आचार्यवामनः, ध्वनिसम्प्रदायस्य आनन्दवर्धनाचार्यः, वक्रोक्ति सम्प्रदायस्य कुन्तकः, औचित्यसम्प्रदायस्य क्षेमेन्द्रश्च।

तत्र रस-सम्प्रदायस्य स्थापकेन भरतमुनिना नाट्यशास्त्रमित्यस्मिन् ग्रन्थे नाटकमेव वाङ्मयस्य सर्वश्रेष्ठरूपमिति मत्वा नाटकस्य प्राणभूतः रसः इति प्रोक्तम् यत् रसं विना अन्यानि कान्यपि नाटकाङ्गानि न प्रवर्तते इति -

तत्र रसानेव तावदादावभिव्याख्यास्यामः -

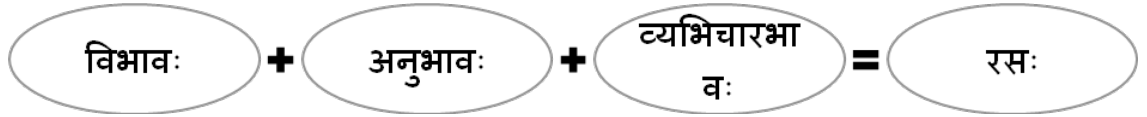
न हि रसाद् ऋते कश्चिदर्थः प्रवर्तते॥^{iv}

•रसस्वरूपम्-

‘आस्वादयमानात् रसः’ इति नाट्यशास्त्रे।रस्यते आस्वादयते इति रसः। रस्यते अनेन इति रसः। रस्यते अस्मिन् इति रसः। उक्तं हि -

“यथा हि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसानास्वादयन्ति सुमनसः पुरुषा हर्षादींश्चाधिगच्छन्ति, तथा नानाभावाभिव्यञ्जितान् वागङ्गसत्त्वोपेतान् स्थायिभावान् आस्वादयन्ति सुमनसः प्रेक्षका हर्षादींश्चागच्छन्ति।”^v

तत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः।

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः, वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः।

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः, स्वाकरवदभिन्नत्वेनायमास्वादयते रसः॥^{vi}

इत्यनेन साररूपेण रसस्वरूपमुक्तम् आचार्यविश्वनाथेन, रसः सत्त्वस्य प्राबल्यं भवति तदा रसास्वादः जायते। रसः अखण्डः, स्वप्रकाशयुक्तः, चिन्मयः, आनन्दमय-रत्यादिभिः संवेदनरूपः, स्पर्शशून्यः, ब्रह्मानन्दास्वासरूपः, आत्मसाक्षात्कारयोग्यः, लोकोत्तरः, चमत्कारयुक्तश्च।

•विभिन्नाः रसधाराः-

रसधाराः विभिन्नाचार्यकाले सञ्जाताः। ते च ध्वनिपूर्ववर्तिकाल-ध्वनिकाल-ध्वनिपरवर्तिकालेषु विभज्यं जातुं शक्याः।

(क)ध्वनिपूर्ववर्तिकाले (१-२ तः ८ शताब्द्याः अन्तभागे) धाराद्वयं सञ्जातम् -

१.रसविरोधी धारा- भामहः^{vii}, दण्डी, वामनः, उद्भटः, रुद्रटश्च।

२.रसवादी धारा - लोल्लटः, शङ्कुकः, रुद्रभट्टः आदयः।

(ख)ध्वनिकाले (ई. ८५०-१०५०) धारात्रयं सञ्जातम् -

१.रसवादी धारा -

१.१. प्रत्यक्ष-रसवादी धारा- भट्टनायकः भट्टतोतः अभिनवः राजशेखरःधनञ्जयः धनिकः महिमभट्टः।

१.२. अप्रत्यक्ष-रसवादी धारा- आनन्दवर्धनः, क्षेमेन्द्रश्च।

२.समन्वयवादी धारा – भोजः।

३.स्वतन्त्रा धारा – कुन्तकः।

(ग)ध्वनिपरवर्तिकाले (११ उत्तरार्धतः १७ शताब्द्याः अन्तभागे) धाराः सञ्जाताः –

१.विविधाः – मम्मटादि प्रभृतयः पण्डितजगन्नाथ पर्यन्तम्।

•रससङ्ख्या-

कतिविधाः रसाः अष्ट, नव, दश वेति क्रमशः विविधानाम् आचार्याणां मतमादौ प्रतिपाद्यते। कस्य कस्य रसस्य अन्तर्भावः कस्मिन् कस्मिन् रसे भावे वा आचार्याणां मतानुसारं शक्यते इत्यपि पश्यामः। –

१.भरतमुनिः –

भरतमुनिना नाट्यशास्त्रग्रन्थे अष्टरसाः मताः। ते च –

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः।

बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः॥ (ना.शा. ६.१६)

अत्र स्पष्टोक्तिः यत् नाट्ये अष्टौ रसाः स्मृताः। ते च शृङ्गारः हास्यः करुणः रौद्रः वीरः भयानकः बीभत्सः अद्भूतश्च। अष्ट इति रससङ्ख्यायै प्रतिबद्धेन भरतमुनिना रससङ्ख्यावर्णनप्रसङ्गे द्विवारं अष्टौ इत्येवोक्तम् – स्थायीभावानां तथा रसानां सङ्ख्याकथनावसरे। किं बहुना तत्पूर्वमपि रसानां उत्पत्तिकथने, वर्णकथने, अधिदेवताकथने चापि अष्टानामेव परिगणना कृता।

२.अभिनवगुप्तः –

भरतमुनेः स्पष्टोल्लेखेऽपि अभिनवगुप्तेन नवरसाः मताः। तत्कथमिति चेत् “बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः” इति न स्वीकृत्य तस्य पाठान्तररूपं अभिनवगुप्तेन स्वीकृतम् -

“बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्यरसाः स्मृताः” इति।

अभिनवगुप्तेन काव्ये नाट्ये सर्वत्र च नवरसाः मताः। अस्मिन् विषये सः निश्चितरूपेण पौनःपुन्येन कथयति –

एवं ते नवैव रसाः।

अर्थात् रसाः न नवभ्यः अल्पसङ्ख्यात्मकाः, न नवभ्यः अधिकसङ्ख्यात्मकाः। रसाः नवसङ्ख्यात्मका एव।

अभिनवगुप्तमतानुसारं नवरसातिरिक्ताः अन्याः तिस्रः रसस्थितयः विद्वद्भिः मताः –

- 2.1. आर्द्रता-स्थायी स्नेह-रसः उत वात्सल्य-रसः-अभिनवगुप्तानुसारं नैतद् वक्तुमुचितं यत् स्नेह इति दशमो रसः यतो हि स्नेहोऽपि आकर्षणप्रकारको एव। सर्वप्रकाराकर्षणं रत्याम् उत्साहे वा समाविशति। यथा बालानां मातरं प्रति, पितरं प्रति, युवकानां मित्राणि प्रति, भ्रातृणां भ्रातरः प्रति, वृद्धानां बालान् प्रति स्नेहः इत्यादि।
- 2.2. गर्ध-स्थायी लौल्य-रसः-तत्रापि लौल्यरसस्य अन्तर्भावः रत्यां हासे उत अन्यरसे भवितुमर्हति।
- 2.3. भक्ति-रसः-भक्तेरपि अन्तर्भावः रत्यादिषु इतरभावेषु शक्नोति।

३. दण्डी –

भरतमुनेर्पश्चात् काव्यादर्शे दण्डिना अपि अष्ट रसानामेव उल्लेखः विधितः। तद्यथा –

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम्। १.२९२

इत्यत्र रसवत्ता नाम वाण्याः अष्टभिः रसैः युक्तता।

४. उद्भटः –

किन्तु तत्पश्चात् काव्यालङ्कारसंग्रहे उद्भटेन निर्भान्त्या सहजभावेन च पुनः नवानामेव रसानां प्रतिपादनं कृतम्। प्रथमवारं नवरसानां चर्चा उद्भटेनैव विहिता।^{viii} ता च –

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।

बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः॥ ४.४

इत्यत्र तेन शान्तरसस्यापि ग्रहणं कृतम्। दण्डी-उद्भटयोः मध्ये न कोऽपि प्रख्याताचार्यः। तेन विद्वद्भिः मन्यते यत् नवमस्य रसस्य शान्तरसस्य उद्भावनम् उद्भटेनैव विधितम्। एतादृशसहजस्वीकरणे प्रतीयते यत् तत्कालिभिः रसशास्त्रिभिः शान्तरसः स्वीकृतः। अथवा वादोऽयं स्वीकार्यः यत् प्रायः अभिनवगुप्तेन नाट्यशास्त्रभाष्ये नवमस्य शान्तरसस्य स्वीकरणे कञ्चन महान् तर्कः प्रतिस्थापितो स्यात् येनोद्भटोऽपि मनुते। परन्तु तन्नाट्यशास्त्रभाष्यं नेदानीमुपलब्धम्।

५. वामनः –

वामनाचार्येण न रसविषयकः कञ्चिदपि उल्लेखो कृतः, न वा रससङ्ख्याविषयकः।

६. रुद्रटः –

रुद्रटेन स्वीकृतरसेषु शान्तरसो तु स्वीकृतः परन्तु 'प्रेयान् रसः' नामकस्यैकस्य रसस्यापि वृद्धिः प्राप्यते। अस्य प्रेयान्-रसस्य स्थायीभानः 'स्नेहः' इति।

शृङ्गारवीरकरुणा बीभत्सभयानकाद्भुता हास्यः।

रौद्रः शान्तः प्रेयानिति मन्तव्या रसाः सर्वे॥ १२.३

विद्वद्गणैः प्रेयान्-रसस्य परिकल्पना रुद्रटस्यैव मता। रुद्रटस्तु स्वयं रसस्य आनन्त्यं स्वीकरोति

–

रसनाद्रसत्वमेषां मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यैः।

निर्वेदादिष्वपि तन्निकाममस्तीति तेऽपि रसाः॥ १२.४

इत्यत्रोक्तं यत् भरतेन मधुराम्लकटुकषायादिवत् आस्वादयकारणात् अष्टरसाः मताः। तथैव निर्वेदादिषु सञ्चारिभावेष्वपि आस्वादयता विद्यते, तेन तेऽपि रसत्वं प्राप्नुवन्ति। इयमभिनवकल्पना अग्रे केवलं भोजेन स्वीकृता, न कैरपि अन्यैः।

७. रुद्रभट्टः –

रुद्रटस्य समकालिना रुद्रभट्टेन शृङ्गारतिलके नवरसानामेव गणना विधिना।

८. आनन्दवर्धनः –

आनन्दवर्धनेन रससङ्ख्या न कथयित्वा काव्येषु रसपरिग्रहात् कथं नवत्वं भवतीति उक्तम्।

युक्त्यानयानुसर्तव्यो रसादिर्बहुविस्तरः।

मितोऽप्यनन्ततां प्राप्तः काव्यमार्गो यदाश्रयात्॥

दृष्टपूर्वोऽपि ह्यर्थोः काव्ये रसपरिग्रहात्।

सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव द्रुमाः॥^{ix}

९. महिमभट्टः –

महिमभट्टस्य रससिद्धान्तः सम्पूर्णतया शङ्कुकवत् वर्तते। यथा शङ्कुकः कृत्रिमविभावादिभिः रत्यादिस्थायीभावानां प्रतीतिः दर्शयति, तथैव महिमभट्टोऽपि।^x

१०. मम्मटादयः –

मम्मटादयः रसमहत्त्वं प्रतिपाद्य रससङ्ख्याविषयकं भिन्नं किमपि न वदन्ति।

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥

विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः।

व्यक्तः स तैर्विभावादयैः स्थायी भावो रसः स्मृतः॥^{xi}

११. धनञ्जयः –

दशरूपककारः धनञ्जयः रसाः अष्ट वा नव वेति विवादस्य समाधानं प्रदातुं वदति –

शममपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य।^{xii}

इत्यत्र कथितं यत् अष्टरसाः तु सर्वत्र काव्ये रूपके च उपयोगितां भजन्ते। प्रश्नोऽस्ति नवमस्य शान्तरसस्य तर्हि तत्रोक्तं शमस्थायिभावस्य शान्तरस्य पुष्टिः नाट्ये न भवति। परन्तु काव्ये भवति। नाट्ये न भवति इति कृत्वा नाट्ये अप्रासङ्गिकस्य शान्तरसस्य विस्तृतचर्चा धनञ्जयेन न कृता।

अग्रे च तेन खण्डिताः अन्यस्वीकृतरसाः यथा – प्रेयान्-रसः, भक्तिरसः, प्रीतिस्थायिभावः, भक्तिस्थायिभावः, मृगयाक्षादयः रसाः।

प्रीतिभक्त्यादयो भावा मृगयाक्षादयो रसाः।

हर्षोत्साहादिषु स्पष्टमन्तर्भावान्न कीर्तिताः॥^{xiii}

धनञ्जयानुसारं एतेषां समावेशः हर्षे उत्साहे इत्यादिषु स्थायिभावेषु कर्तुं शक्नुमः, तेन तस्य पृथगोल्लेखः वृथा।

१२.भोजः -

भोजस्य संग्रहशीलप्रवृत्तिः तस्य ग्रन्थयोः सरस्वतीकण्ठाभारे शङ्गारप्रकाशे च परिलक्ष्यते। तत्रापि प्रसिद्धानां सर्वेषां मतसङ्कलनम् तथा रससङ्ख्याविस्तारः एतयोः ग्रन्थयोः विद्यते। नवरसातिरिक्ताः प्रेयान्, उदात्तः, उद्धतः इत्येषां रसानां चर्चात्र प्राप्यते –

प्रेयांसः शान्तोदात्तोद्धता रसाः॥ सरस्व.५.१६४

उपर्युक्तस्य काव्यमाला नामके संस्करणे^{xiv} डॉ राघवन् महोदयानुसारं एते नवीनरसाः नायकभेदानुसारम् उद्भाविताः यथा कोष्ठकेऽस्मिन् –

नायकभेदाः	धीरोदात्त-नायकः	धीरोद्धत-नायकः	धीरप्रशान्त-नायकः	धीरललित-नायकः
नवीनरसः	उदात्त-रसः	उद्धत-रसः	शान्त-रसः	प्रेयान्-रसः

वस्तुतस्तु भोजोऽपि रसस्य आनन्त्यमेव स्वीकरोति यथा स्थायीभावाः सञ्चारिभावाः सात्त्विकभावाः सर्वेऽपि इमे रसत्वं प्राप्नुवन्तीति।

१३.हेमचन्द्राचार्यः –

अभिनवगुप्तवत् हेमचन्द्रः स्वग्रन्थे काव्यानुशासने स्नेह-लौल्य-भक्तिरसानाम् उल्लेखः तत्खण्डनं च करोति।

१४.रामचन्द्रःगुणचन्द्रश्च –

हेमचन्द्रशिष्यौ एतौ व्यसन-दुःख-सुखेति त्रयाणां रसानां चर्चा कुरुतः। तृष्णा-स्थायी व्यसन-रसः, अरति-स्थायी दुःख-रसः, सन्तोष-स्थायी सुख-रसः इत्यादि रूपेण नैकरसाः भवितुं शक्यन्ते। तेनैकमेव समाधानं यत् नवरसेष्वेव तेषामन्तर्भावः।

१५.आचार्यविश्वनाथः –

स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः।^{xv}

विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे नवरसानामुल्लेखानन्तरं वात्सल्यरसोऽपि मानितः।

१६.भानुदत्तः –

वात्सल्य-लौल्य-भक्तिरसैः साकम् इतरौ द्वौ रसौ कार्पण्यरसःमायारसः च स्वीकृतौ भानुदत्तेन रसतरङ्गिण्याम्। यथा वात्सल्यः करुणरसस्य व्यभिचारी, लौल्यः हास्यस्य व्यभिचारी, भक्तिः शान्तरसस्य व्यभिचारी तथैव कार्पण्योऽपि हास्यस्य व्यभिचारी।

१७. पण्डितराजजगन्नाथः -

रसभेदान् स्पष्टीकुर्वन् जगन्नाथ आह -

शृङ्गार करुणः शान्तो रौद्रो वीरोऽद्भुतस्तथा।

हास्यो भयानकश्चैव बीभत्सश्चेति ते नव॥^{xvi}

अत्र शान्तरसस्य उल्लेखः तृतीयक्रमैव कृतः। रसगङ्गाधरे तेनोक्तं यत् केचित् आचार्याः शान्तरसं न स्वीकुर्वन्ति परन्तु तस्य समाधानमेवं वर्तते यत् नाटके शान्तरसस्य निषेधो मन्यते परं वयं तु नटे रसस्य स्थितिं नैव स्वीकुर्वन्ः पुनः तस्य शान्त्या किं प्रयोजनम्?

(केचित्तु -) शान्तस्य रामसाध्यत्वानटे च तद्सम्भवात्।

अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते॥^{xvii}

नटे शमभावादिति हेतुरसङ्गत. नटे रसाभिव्यक्तेरस्वीकारात्।^{xviii}

पुनः भक्तिरसस्य अन्तर्भावः शान्तरसे कर्तुं शक्यते इति प्रश्ने समाधानं दत्तं जगन्नाथेन यत् भागवतादिपुराणश्रवणसमये भगवद्भक्तैरनुभूय भक्तिः अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धात् शान्तरसे अन्तर्भावयितुं न शक्यते परन्तु देवादिविषया रतिः भक्तिरसः इतिकृत्वा शृङ्गारे तस्य अन्तर्भावः दर्शितः।

न चासौ शान्तरसेऽन्तर्भावितुमर्हति अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धत्वात्।^{xix}

१८. गोस्वामी -

रससङ्ख्याविषयके अन्तिमो प्रयासः वैष्णवाचार्येण गोस्वामिना कृतः। सम्पूर्णव्यवस्थापुरःसरं तेन भक्तिरसस्य प्राधान्यम्, इतररसानां गौणत्वं घोषितम्। भक्तिरसामृतसिन्धौ तेन विभागद्वयमुक्तं यथा कोष्ठकेऽस्मिन् दर्शयते -

मुख्यरसाः		गौणरसाः	
स्थायीभावः	रसः	स्थायीभावः	रसः
शान्तिः	शान्त भक्तिरसः	हास-रतिः	हास्य भक्तिरसः
प्रीतिः	प्रीत भक्तिरसः	विस्मय-रतिः	अद्भुत भक्तिरसः
सख्यम्	प्रेयान् भक्तिरसः	उत्साह-रतिः	वीर भक्तिरसः
वात्सल्यम्	वत्सल भक्तिरसः	शोक-रतिः	करुण भक्तिरसः
मधुरा-रतिः	मधुर भक्तिरसः	क्रोध-रतिः	रौद्र भक्तिरसः
		भय-रतिः	भयानक भक्तिरसः

१९.आधुनिकाचार्याणां मतम् –

आधुनिकैः रसानां उपभेदाः कृताः यथा –

- 1.रसिकप्रियाग्रन्थकर्त्रा केशवेन^{xx} तथा भावविलासग्रन्थकर्त्रा देवेन शृङ्गारस्य भेदौ –
प्रच्छन्नशृङ्गारः प्रकाशशृङ्गारश्च कृतौ। प्रच्छन्नप्रकाशविभागः रुद्रटभोजानुसारं कृतः।
- 2.देवेन^{xxi} पुनः रसस्य लौकिकालौकिकभेदाः कृताः।
- 3.रसनिवासग्रन्थकर्त्रा महाराजा रामसिंहेन रसस्य लौकिकालौकिकभेदैः तथा प्रत्येकरसस्य
स्वनिष्ठपरनिष्ठभेदैः विभक्ताः। स्वनिष्ठपरनिष्ठविभागः भानुदत्तानुसारं कृतः।
- 4.अन्यनवीनरसपरम्परायां –
 - 4.1.प्रथमतया आचार्यरामचन्द्रशुक्लेन प्रकृतिरसःप्रस्थापितः।
 - 4.2.ततः आधुनिकभारतीयकाव्ये उद्भूतः प्रमुखरसःदेशभक्तिरसः।
 - 4.3.श्रीजावजेकरेण क्रान्ति-रसः प्रस्थापितः।
 - 4.4.श्री विद्याधर वामन भिडे वर्येण उद्वेग-रसः प्रस्थापितः।
 - 4.5.श्री आत्माराम रावजी देशपाण्डे वर्येण सहसंवेदस्थायी प्रक्षोमरसः च प्रस्थापितः।

•निष्कर्षः–

वस्तुतस्तु रससङ्ख्यात्मकप्रश्नः न विवादयोग्यः इति मतं मे। यतो हि रस्यते इति रसः, रस्यते अनेन इति रसः, रस्यते अस्मिन् इति रसः इत्यनुसारं रसः आस्वादनयोग्यं, न विवादार्थम्। रसः सत्त्वः चिन्मयरूपादि।रससिद्धान्ते वस्तुतः परिगणना भवति रसादीनाम् – रसः, भावः, रसाभासः, भावाभासः, भावोदयः, भावप्रशमः, भावसन्धिः, भावशबलता चेति। रसस्य सङ्ख्या एकमपि भवति, अनन्तमपि भवति यथा दृष्टिः तथा सृष्टि इत्यनेन न्यायेन। उत्पत्ति-भुक्ति-अभिव्यक्ति-विषयकः रसः तेन आस्वाद्यः। इति शम्।

ⁱ नाट्यशास्त्रं ६. ३८

ⁱⁱ चरकसंहिता २६. ३२

ⁱⁱⁱ रसाऽयं सृङ्गमांसमेदो अस्थि मज्जा शुक्राणु धातवः सप्त दूष्याः मला। इति अ.द.सू. १

तत्र रस गतौ धातुः अहरहगच्छतीति रसः॥

^{iv} नाट्यशास्त्रम्, ६-३१

^v नाट्यशास्त्रम्, ६. ३७

^{vi} साहित्यदर्पणः – ३. २. ३

- vii काव्यालङ्कारे १.१३ – न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितामुखम्।
- viii साहित्यशास्त्रीय सम्प्रदायों के मूलभूत तत्त्व, डॉ प्रेम कुमारी सिंह, अक्षयवट प्रकाशन, इलाहाबाद, प्रथमसंस्करण, २००७ – पृष्ठसङ्ख्य ४२
- ix ध्वन्यालोकः, ४.३-४.४
- x रससिद्धान्त की शास्त्रीय समीक्षा, स्वामी सुरजानन्ददास, हंसा प्रकाशन, १९८३ – पृष्ठसङ्ख्या १४५
- xi काव्यप्रकाशः
- xii दशरूपकम् ४.३५
- xiii दशरूपकम् ४.८३
- xiv The number of Rasas, Dr V.Raghavan, The Adyar Library, Adyar, 1940 – Page 124-125
- xv साहित्यदर्पणः ३.२५१
- xvi रसगङ्गाधर- जगन्नाथेन, पण्डित मदनमोहन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१५ – पृष्ठसङ्ख्या १३२
- xvii रसगङ्गाधर- जगन्नाथेन, पण्डित मदनमोहन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१५ – पृष्ठसङ्ख्या १३२
- xviii रसगङ्गाधर- जगन्नाथेन, पण्डित मदनमोहन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१५ – पृष्ठसङ्ख्या १३३
- xix रसगङ्गाधर- जगन्नाथेन, पण्डित मदनमोहन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१५ – पृष्ठसङ्ख्या १९०-१९१
- xx रसिकप्रिया १.२
- xxi हिन्दी साहित्य का बृहत् इतिहास, षष्ठभागः, पृष्ठसङ्ख्या ४०६

❖ सन्दर्भग्रन्थसूची –

1. रससिद्धान्तः, डॉ नगेन्द्रः, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, प्रथमसंस्करणम्, १९६४
2. The number of Rasas, Dr V.Raghavan, The Adyar Library, Adyar, 1940
3. भारतीय साहित्यशास्त्र, खण्ड २, बलदेव उपाध्याय, नन्दकिशोर, १९६७
4. रससिद्धान्त की शास्त्रीय समीक्षा, स्वामी सुरजानन्ददास, हंसा प्रकाशन, १९८३
5. रसविमर्शः, डॉ राम मूर्ति त्रिपाठी, वाणी प्रकाशन, पटना, २०१०
6. साहित्यशास्त्रीय सम्प्रदायों के मूलभूत तत्त्व, डॉ प्रेम कुमारी सिंह, अक्षयवट प्रकाशन, इलाहाबाद, प्रथमसंस्करण, २००७

वैदिकअर्थनीते: विश्वव्यापकता

पुष्पेन्दुदाशः, विद्यावारिधिशोधच्छात्रः,
श्री सोमनाथ संस्कृत विश्वविद्यालयः, वेरावल।

ऋग्वेदः संसारस्य ग्रन्थालये आदिमः ग्रन्थः एतत् सत्यं न केनापि अनङ्गीकर्तुं शक्यते। भारतीयाः पाश्चात्याश्च विद्वांसः समस्वरेण स्वीकृतवन्तः ऋग्वेदः ज्ञानस्य अनुपमः भाण्डारः यस्मिन् मानवजातेः समग्रं कल्याणं निहितमस्ति। मानवजातेः अभ्युदयनिःश्रेयसोः ऐहिकपारलौकिकसुखयोः प्राप्तेः सत्यं तथा सरलमार्गप्रदर्शनाय सृष्टेः प्रारम्भे वेदानां प्रकाशः बभूव।

भारतीयमनीषिभिः गहनचिन्तनात् मननात् व्यक्तेः तथा समाजस्य कृते स्वस्थापितेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु अर्थस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। अर्थस्य महत्ता कस्मिंश्चिदपि देशे काले परिस्थितौ वा अनिवार्या। विना अर्थं लोकयात्रा कथमपि सम्पन्ना न भवति। आवासः, भोजनम्, वस्त्रम्, चिकित्सा शिक्षा इत्यादयः अर्थेन विना न सिद्धा भवन्ति। धर्मस्य कामस्य च सिद्धिः विना अर्थं न भवितुमर्हति।

१. अर्थस्य आवश्यकता

संसारे धनहीनजनानां सर्वे मनोरथाः छिन्नाः भिन्नाश्च भवन्ति। यथा निदाघे लघुनद्यः शुष्का भवन्ति तथैव धनहीनानां मन्दबुद्धीनां मनुष्याणां सर्वक्रियाः नष्टा भवन्ति। यस्य सविधे धनं भवति तस्य बहूनि मित्राणि भवन्ति। तस्य भ्राता बन्धुर्भवति। यस्य सविधे धनमस्ति स पुरुष इत्युच्यते तथा स एव पण्डितः इति मन्यते¹।

२. मन्त्रेषु अर्थप्रार्थना

वेदमन्त्रेषु परमात्मना धनप्राप्तिप्रार्थना अनेकमन्त्रेषु विहिता।

- स नो वसून्याभरत् - परमात्मना धनप्राप्तिप्रार्थना अनेकमन्त्रेषु विहिता।
- उभा हि हस्ता वसुना पृणुस्व - हे प्रभो अस्माके हस्तद्वयं धनेन परिपूर्णं कुरु।
- वयं भगवन्तः स्याम - हे प्रभो वयं सर्वप्रकारकैः ऐश्वर्यैः परिपूर्णाः स्याम।
- अग्रे नय सुपथा राये - हे ज्ञानस्वरूप अग्रे अस्मान् महते धनाय ऐश्वर्याय उत्तममार्गं नयतु।
- श्रीः श्रयतां मयि - मयि श्रीः स्थिरा भवतु।
- वसोदाता वस्वदात् - ऐश्वर्याणां दाता अस्मभ्यम् ऐश्वर्यं ददातु।
- श्रेयसे वित्तधम् - धर्मार्थकामनायाः प्राप्तये धनधारिणम् उत्पादयतु।

¹अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः।

व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा॥ शान्तिपर्व -८.१८

²यजु 15/30

³यजु 5/19

⁴यजु 34/38

⁵यजु 7/43

⁶यजु 39/4

⁷यजु 4/16

एवंप्रकारेण बहुषु मन्त्रेषु धनैश्वर्ययोः प्रार्थना परमात्मना विहिता। सम्पूर्णे वैदिकवाङ्मये अर्थस्य महत्ता उपलभ्यते। कस्यामपि ऋचि अस्माकं कृते निर्धनतायाः दरिद्रताया वा कामना न दृश्यते।

३. अर्थस्य मूलाधाराः

वैदिकसंहितायाम् अर्थस्य त्रयो मूलाधाराः स्वीकृताः— भूमिः पशुः मनुष्यश्च। सम्पूर्णमर्थतन्त्रमेतदाश्रितमेव भवति। कृषिकार्येण अन्नादीनामुत्पत्तिः, खनिजानां द्रव्याणां प्राप्तिः, भवननिर्मायाण वृक्षादीनां प्राप्तिः भूम्याश्रया एव भवति।

अथर्ववेदे सम्पूर्णं भूमिसूक्तम् अस्य प्रमाणत्वेण स्वीकर्तुं शक्यते। वैदिकर्षिभिः मातृभूमेः प्रशंसायां तथा वन्दनायां यादृशो भावः अस्मिन् सूक्ते अभिव्यक्ता सा अद्भुता एव। मातृभूमेः उपासकस्य मुखेन यः उद्धारः व्यक्तः स विश्वसाहित्ये अन्यत्रान्यत्र दुर्लभ एव। मातृभूमेः उपासकः भक्तो वा जानाति यत् रत्नगर्भा वसुधा अस्मभ्यं देशवासिभ्यं सर्वविधानि धनानि ऐश्वर्याणि च प्रदास्यतीति। स च मातृभूमेः वनपर्वतानां नदीसमुद्रादीनां सौन्दर्येण च मुग्धोऽभवत्। देशवासिना सुखं समृद्धिं च वीक्ष्य तस्य च उन्नतं सांस्कृतिकजीवनं वीक्ष्य मुग्धोऽभवत्। भूमिसुक्ते तावत् अयं सन्देशः उक्तो यत् यदि राजा, राजकर्मचारी तथा प्रजाजनाः एतदनुगच्छति चेत् राष्ट्रं सर्वविधेन सुखेन समृद्ध्या युक्तं, बहुमुखिनम् उन्नतिं साधयितुं शक्नोति तथा अपराजेयश्च भवितुं अर्हति। अर्थदृष्ट्या भूमिमातुः परममहत्त्वप्रतिपादकाः केचन मन्त्राः अधः प्रस्तूयते –

यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।
य बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत् सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु॥

अथर्व.12.1.4

अर्थात् मातृभूमेः चतस्रः विस्तीर्णदिशः सन्ति यत्र अन्नं भवति, कृषिर्भवति, मनुष्याः युगपत् वसन्ति, युगपच्च उन्नतिं साधयन्ति, या प्राणधारिणः चेष्टाशीलस्य जगतः बहुविधं भरणपोषणं करोति सा च मातृभूमिः अस्मान् रक्षतु तथा समीचीनतया अन्नं ददातु।

४. अर्थस्य सदुपयोगः

प्रभोः ऐश्वर्यस्य तथा ऐश्वर्यसाधिकायाः सम्पदः अनन्ताः सन्ति। क्षणे क्षणे नूतनरूपधारणरूपमैश्वर्यं वयमवगन्तुमपि न शक्नुमः। इयं च सम्पत्तिः कस्यापि एकस्य जनस्य न अपि तु सर्वेषां सा। किन्तु कर्मानुसारं तस्मिन् वैषम्यं जायते। स सर्वेभ्य एव प्रयच्छति। सर्वेषां तस्मादेव पुष्टिः सञ्जायते। सः धनदः सम्पूर्णे विश्वे धनं विभाजते। तस्य तुविदेष्टस्य तथा तुवीमेघस्य वैभवं सर्वेषां समीपं गच्छति परन्तु तत्र अनात्मभावेन तस्य भगवतः धनमेतदिति चिन्तयन् उपयोगः कर्तव्यः। यथा मुखे भोजने स्थापिते सति न कोऽपि लाभो वर्तते, मुखादुदरे ततश्च समस्ते शरीरे तस्य प्रेषणं क्रियते चेदेव अन्नस्य सदुपयोगो भवति तथैव भौतिकस्य धनस्य उपयोगः कर्तव्यः।

वेदेषु बाह्यसम्पत्त्यपेक्षया अन्तःस्थिता या सम्पद् भवति तत्र आकर्षणं दृश्यते। तत्र ईश्वरः प्रार्थयति यत् हे परमेश्वरसम्पन्न प्रभो यद्भनं घरासु विपत्तिष्वपि दृढे अविचले तथा स्थिते पुरुषे भवति तथा यद्भनं द्रष्टुः विवेकशीलस्य पुरुषस्य समीपे भवति तद्भनमेव स्पृहणीयमस्ति, तद्भनं मह्यं दीयताम् –

यद्वीलाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पशानि पराभूतम्।
वसु स्पार्हं तदा भरा॥⁹

⁸यजु 30/11

⁹. 8-45-41

एतादृशेन मन्त्रेण वेदे वाह्यवैभवापेक्षया अन्तःवैभवस्य एव अधिका प्रशंसा कृता तथा तस्य एव श्रेयस्त्वमङ्गीकृतम्।

वेदस्य अयं तावत् सन्देशः सर्वैरपि विचारणीयं यत् मनुष्याः खादन्ति परं खाद्यान्न उत्पादयन्ति, धनस्य उपभोगं कुर्वन्ति परं धनार्जनं न कुर्वन्ति, भोगं समीचीनतय कुर्वन्ति परम् उपार्जनं न कुर्वन्ति, स अग्निदेवेन महान् सन्तापयति –

ये भक्षयन्तो न वसूनि आनृधः यानग्रयोऽभ्यतप्यन्ताधिष्ण्याः।

या तेषामवयादुरिष्टिः स्वष्टिम् नस्तांकृणवद् विश्वकर्मा॥¹⁰

अर्जनरहित उपभोगो दुर्यज्ञमिवास्ति, परन्तु अर्जनसहित उपभोग सुयज्ञमिति कथ्यते। उपभोगेन या न्यूनता सम्पाद्यते अर्जनेन तस्य पूर्णता क्रियते चेत् तेन सुयज्ञं क्रियते। इयं भावना हृदये धियते चेत् श्रमिकधनवतोः मध्ये संघर्षो न भवति तथा च कृषक-करादायकारीषु द्वन्द्वो न स्यात्। एतेन सर्वे एव स्वकर्तव्येषु मग्नाः भवेयुः, स्वकर्तव्येषु मग्नानाम् अधिकारः, ऐश्वर्यं, प्रभुत्वं स्वयमेव सम्पाद्यते।

वेदे अयं स्पष्टतया निर्दिष्टोऽस्ति यत् वसोः धनस्य ऐश्वर्यस्य च परमो सम्राट् परमैश्वर्यस्वरूपः परमदेव एवास्ति। स एव अस्मान् क्रतोः पुरुषार्थात् कर्मशीलतायाच सम्पादनेन ऐश्वर्यलाभाय समर्थान् करोति।

५. वेदस्य आर्थिकविचारस्य प्रासङ्गिकता –

आधुनिककाले सम्पूर्णसंसारः अर्थचिन्तने निमज्जितोऽस्ति। उद्योगा अपि वृहदस्ति, व्यापारिकप्रतिष्ठानमस्ति। विज्ञानेन सह नानाप्रकारकोत्पादनेषु वृद्धिः भवति स्म, परन्तु संसारे अशान्ति अस्ति। धनवान् प्रतिदिनम् अधिकतया धनवान् भवति, तथा च निर्धनं निर्धनमेव भवति। व्यक्तीनां एकः सीमितः समूहः असीमितसम्पत्तीनां समूहानां स्वामी भवति। तदा तस्य अमर्यादित्वं भोगं करोति। अन्यत्र अपरांशः जीवनस्य मूलभूतावश्यकतायाः वञ्चितः भवति।

अद्यत्वे अर्थप्राप्त्यर्थं साधनस्य पवित्रता नष्टा भवति। अत्र नैतिकतायाः धर्मस्य तथा श्रमनिष्ठायाः उपरि आधारीकृत्य वैदिकार्थव्यवस्थायाः नैके प्रकाराः विषमताया, वैमनस्य, कटुतायाः संतप्तमानवतायाः रक्षां कर्तुं शक्नोति। वैदिकसमाजे सुखशान्त्यैश्वर्याणां भागीरथीं प्रवाहनार्थं प्रयतते, विषमतारहितशोषणमुक्तमानवीयजीवनमूल्ये निष्ठास्थापनार्थं आदर्शसमाजस्य रचना वैदिकव्यवस्थायाः संकल्पना आसीत्। अतः देशस्य शासकान् तथा अर्थशास्त्रिनः वर्तमानार्थिकावस्थायाः निर्माणसमये वैदिकार्थव्यवस्थायाः मार्गदर्शनमावश्यकम्।

संदर्भग्रन्थसूची :-

१. ऋग्वेद संहिता - वैदिक यन्त्रालय, अजमेर
२. ऋग्वेद भाष्य - स्वामी दयानन्द, वैदिक यन्त्रालय, अजमेर
३. ऋग्वेद भाष्य - सायण, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान, होशियारपुर
४. ऋग्वेद भाषा भाष्य –पं. जयदेव विद्यालंकार, आर्य साहित्य मण्डल, अजमेर
५. यजुर्वेद संहिता - वैदिक यन्त्रालय, अजमेर

¹⁰ . 2.35.1

६. यजुर्वेद भाष्य -स्वामी दयानन्द,वैदिक यन्त्रालय,अजमेर
७. यजुर्वेद भाषा भाष्य - पं . जयदेव विद्यालंकार,आर्य साहित्य मण्डल,अजमेर
- ८.सामवेद संहिता - वैदिक यन्त्रालय,अजमेर
- ९.सामवेद भाष्य - डॉ. रामनाथ वेदालंकार,समपर्णानंद शोधसंस्थान,साहिबाबाद
- १०.सामवेद भाषा भाष्य -पं. जयदेव विद्यालंकार,आर्य साहित्य सदन,अजमेर
- ११.महाभारत- वेदव्यास,गीताप्रेस,गोरखपुर

“श्रीगुरुमहाराजचरितम्” महाकाव्य का परिचयात्मक अध्ययन**मीनाक्षि कुमारी आर्या**

शोधच्छात्रा

दिल्ली विश्वविद्यालय

17

काव्य की प्रायः प्रत्येक विधा की रचना द्वारा संस्कृत जगत में श्रीवृद्धि करनेवाले ‘डॉ० हरिनारायण दीक्षित’ आधुनिक कवियों में सर्वोपरि हैं। इनके अन्य महाकाव्यों की भाँति शान्तरसप्रधान ‘श्रीगुरुमहाराजचरितम् महाकाव्य’ की कथावस्तु भी स्थान विशेष में प्रसिद्ध होने से ऐतिहासिक है। इसमें देववाणी संस्कृत से प्रेम करनेवाले, कठोर तपस्वी, माता जगदम्बा के भक्त, अपने आध्यात्मिक गुरु स्वामी ‘श्री विद्यानन्द सरस्वती’ को नायक के रूप में प्रतिष्ठित किया गया है, जिनकी ‘विद्याधर उपाध्याय’ से ‘विद्यानन्द सरस्वती’ बनने तक की सम्पूर्ण प्रेरक जीवनगाथा वर्णित है। प्रस्तुत महाकाव्य में गर्भाधान संस्कार से लेकर अन्त्येष्टि संस्कार पर्यन्त सोलह संस्कारों का वर्णन है। यह महाकाव्य की मुख्य विशेषता है, जो भारतीय विद्याभवन (दिल्ली) 2019 में ‘श्रीगुरुमहाराजचरितम् महाकाव्य’ के सम्मान हेतु उपस्थित होने पर अपने वक्तव्य में स्वयं कवि द्वारा कथित है।

कथावस्तु—

उत्तर प्रदेश के निगड़ा नामवाले गाँव में एक विद्वान् ‘पण्डित गयादीन उपाध्याय’ निवास करते थे, जिनकी धर्मपत्नी सुशीला देवी थी। इन दोनों की श्रद्धा माता जगदम्बा में थी।¹ एक रात चौथे पहर उन दोनों ने एक ही समय में एक ही साथ एक ही जैसा स्वप्न देखा।² उस स्वप्न में माता जगदम्बा उन्हें गुणवान् पुत्र की प्राप्ति होने का वरदान देती हैं, यथा—

दर्शं च दर्शं युवयोर्विशेषान्**प्रेपीयतेऽनारतमस्मदात्मा।****ददाम्यहं तेन वरं युवाभ्यां****युवां लभेथां गुणिनं सुतं यत्।³**

और कहती हैं— तुम्हारा यह पुत्र प्रतापी, ज्ञानी, यशस्वी तथा तपस्वी होगा व तुम्हारी प्रतिष्ठा को समाज में बढ़ाएगा, मेरी कीर्ति का भी समाज में विस्तार करेगा और समाज में फैली हुई पाखण्ड की बेल को, अन्धकार को सूरज की तरह निश्चय ही काट गिराएगा—

लोके स वां वर्धयिता प्रतिष्ठां**ममापि कीर्तिं तनिता समाजे।****पाखण्डवल्लीं प्रसृतां च लोके**

¹ श्री.म. 2/32

² श्री.म. 2/50

³ श्री.म. 2/55

छेतां ध्रुवं भानुरिवान्धकारम् ।⁴

प्रस्तुत श्लोक में महाकाव्य का प्रयोजन स्पष्ट है। नायक तपस्या पश्चात् शेष समय माता जगदम्बा के प्रचार-प्रसार में व्यतीत करते हैं।

इसके बाद तुरन्त दोनों की नींद खुल गई और अपने उस स्वप्न को जब दोनों ने अपनी संतुष्टि के लिए आपस में बताया तो उन दोनों के, उन दोनों सपनों में पूर्णतः समानता समझकर वे अतीव आश्चर्यचकित हुए।⁵

वह दिन इतवार नामवाला था, और वह नक्षत्र ज्येष्ठा नामवाला था, राशि वृश्चिक नामवाली थी, दिन का मध्य भाग था, जब पण्डित गयादीन जी के घर में उनकी पत्नी सुशीला देवी ने अपने पुत्र को जन्म दिया।⁶ ज्येष्ठा नामवाले नक्षत्र में उत्पन्न होने के कारण तथा जकार और यकार में व्यावहारिक भेद न होने के कारण उन्होंने अपने उस पुत्र का 'राशिनाम', यह जगदम्बा प्रसाद है, इस प्रकार से कहकर जगदम्बा प्रसाद रख दिया और अपने उस पुत्र के विद्यावान् होने की कामना से तथा समाज में प्रयोग करने के लिए उसका दूसरा प्रशंसनीय नाम 'विद्याधर' रखा।⁷

इस बालक ने अक्षरों और शब्दों की रचना को पिता से सीखा तथा बाद में 'गयादीन जी' ने उन्हें गाँव के ही राजकीय विद्यालय में भर्ती करा दिया। अपने पुत्र को लगभग आठ वर्ष का होता हुआ देखकर उन्होंने ज्योतिष शास्त्र को जाननेवाले प्रभुनाथ पाठक से उनका उपनयन संस्कार कराया।⁸ 'श्री विद्याधर जी' ने गाँव के स्कूल की सभी कक्षाएँ पास कर ली। अब पिता द्वारा संस्कृत भाषा में निपुण करने की इच्छा से उनको शहर की संस्कृत पाठशाला में भर्ती करा दिया गया।

यहाँ उन्होंने व्याकरण, साहित्य, अमरकोश,⁹ ज्योतिःशास्त्र, दर्शनशास्त्र धर्मशास्त्र और कर्मकाण्ड में अच्छी योग्यता प्राप्त कर ली।¹⁰ सम्पूर्ण विद्या को प्राप्त करके विद्याधर ने निश्चय ही अपने नाम को सार्थक कर लिया था। यथासमय उनका विजयश्री नामवाली कन्या के साथ विवाह नामक संस्कार सम्पन्न हुआ।¹¹

अब उन्होंने अपनी शिक्षा के बल से अपने धनवृद्धि का विचार किया और अपने गाँव के ही बहुत बड़े जमींदार चौधरी की पदवी धारण करनेवाले, चतुर्वेदी नामवाले श्री रघुनाथ सिंह जी के प्रमुख सचिव हो गये।¹² अब उनकी कीर्ति को सुनकर बूढ़ादाना के राजा ने उनको प्रधानमंत्री पद पर नियुक्त करने

⁴ श्री.म. 2/57

⁵ श्री.म. 2/62

⁶ श्री.म. 4/73-74

⁷ श्री.म. 5/72

⁸ श्री.म. 7/47-48

⁹ श्री.म. 8/11

¹⁰ श्री.म. 8/40

¹¹ श्री.म. 9/43

¹² श्री.म. 10/9-10

हेतु अपने दरबार में बुलाया।¹³ श्री रघुनाथ सिंह ने भी अपनी स्वीकृति प्रसन्नतापूर्वक दे दी और वहाँ उन्होंने उत्साह के साथ उस पद को स्वीकृत किया। वह बड़ा राज्य था त्रेसठ गाँवों में फैला हुआ था और अनेक समस्याओं से घिरा हुआ था। नीतिनिपुण विद्याधर ने दोषों को दूर करना अपना पहला कर्तव्य समझा। उन्होंने एक दिन विनम्रभाव से वहाँ की व्यवस्था को सुदृढ़ करने के विषय में अनेक प्रकार की नीतिपूर्ण बातें राजा से कही। इस प्रकार राजा और प्रजा के हित के लिए दिन-रात काम करते हुए, विद्वान् होने के बावजूद भी भगवान् की लीला को न जानते हुए वहाँ उन्होंने अपना बहुत-सा बहुमूल्य समय व्यतीत किया किन्तु नियति की अन्य ही इच्छा थी। अकरस्मात् उनके संपूर्ण परिवारजन परमात्मा के प्रिय हो गए। वह विलाप करते हुए अपनी नाराज हुई नियति से इस प्रकार कहते हैं—

(1) अयि भो नियते! त्वया कृतं

किमिदं हा मम जीवनेऽधुना ।

सहसा निखिलं विनाश्य मे

परिवारं विपदर्पिता घना ॥¹⁴

(2) अभवद् यदि देयमेव मे

त्वयकेदं बत दुःखमीदृशम् ।

तदिदं विपुलं सुवैभवं

नहि मेऽर्ष्यं ववृतेऽत्र भामिनि ॥¹⁵

इसके बाद वह अपना सारा वैभव अपने चाचा (श्री तुलसीराम उपाध्याय जी) के हाथों सौंपकर पुनः एकाग्रचित होकर अपने कार्य में लग गए, किन्तु परमेश्वर की अन्य ही इच्छा थी। वहाँ संपत्ति का विवाद लोगों के मन को दूषित करने लगा। इसके बाद एक रात अत्यधिक खिन्न होते हुए उन्होंने उस स्थिति पर विशेष चिन्तन किया किन्तु ज्यों-ज्यों वह चिन्तन करते गए त्यों-त्यों उनका मन विरक्त होता गया।¹⁶ उनके मन में निजी विचारों की लहरें प्रकट हो गईं और वह इस प्रकार सोचने लगे—

हे प्रभो! यह संसार कैसा है? यहाँ उत्तराधिकारी के हाथ में उत्तराधिकार नहीं सौंपा जाता है और उत्तराधिकारी लोग भी अपने उत्तराधिकार को प्राप्त करने के लिए दुश्मन की तरह झगड़ा करते हैं। निम्न श्लोक में वह कहते हैं— यहाँ लोग धन इस प्रकार कमाते हैं जिस प्रकार तपस्वी लोग तप कमाते हैं—

तिलाञ्जलिं हन्त ददत्यहो इमे

सम्बन्धमात्राय धनस्य लब्धये ।

धनं समर्जन्ति तथा जना इमे

¹³ श्री.म. 10 / 15

¹⁴ श्री.म. 11 / 54

¹⁵ श्री.म. 11 / 55

¹⁶ श्री.म. 12 / 32

तपः समर्जन्ति यथा तपस्विनः।।¹⁷

अतः इस प्रकार चिन्तन करते हुए उनमें निर्वेद उत्पन्न हुआ और वह स्वयं से कहते हैं— मुझे अब आध्यात्मिक कल्याण के लिए यत्न करना चाहिए और यह पद अब त्याग देना चाहिए।¹⁸ विचार करते-करते वह निद्रा की गोद में चले गए। उस रात उनके स्वप्न में उनकी कुलदेवी (माता भद्रकाली) आकर कहने लगी—

हे तात! तुम्हारा काम अब यहाँ पूर्ण हो चुका है, इसलिए अब तुम इन लोगों को तिनके की तरह त्यागकर पवित्रता का घर बने हुए विन्ध्याचल को जाओ और वहाँ काली खोह में रहकर माता भद्रकाली की उपासना करो।¹⁹ देवी माता भद्रकाली की कृपा को पाकर तुम्हारा यह मनुष्य जन्म इस संसार में निश्चय ही सफल हो जायेगा।²⁰ इसके बाद वह उस प्रतिष्ठित पद से राजा को अपना इस्तीफा देकर विन्ध्याचल चले गए। वहाँ एकरसानन्द सरस्वती जी ने उन्हें अपना शिष्य स्वीकार करके उन्हें सन्यासदीक्षा दी और दीक्षा के समय उनका नाम 'विद्याधर उपाध्याय' से 'विद्यानन्द सरस्वती' रख दिया गया।²¹

सन्यासदीक्षा लिए हुए, गुरुदेव (एकरसानन्द सरस्वती) द्वारा दिखाए गए उपासना मार्गवाले 'श्री विद्याधर जी' ने अपने चित्त को वश में करके माता जगदम्बा की आराधना बड़ी भक्ति के साथ आरम्भ कर दी।

इसके बाद कुछ दिन व्यतीत होने पर एक रात शुक्लपक्ष की आधी रात में विद्यानन्द, जगदम्बा माता महाकाली के मंदिर में अकेले बैठे जाप कर रहे थे तभी उन्होंने एक सुन्दर प्रकाश देखा और क्षण भर में उन्होंने एक मनभावन अलौकिक खुशबू का अहसास किया। यह सब देखकर उन्होंने अपने आपको बहुत ही सौभाग्यशाली समझा। वह इस विषय में सोच ही रहे थे कि उनकी आँखों के सामने उनकी वह आराध्य देवी मूर्ति से अचानक प्रकट हो गई और कहने लगी— बेटा विद्याधर! उठो, तुम्हारी तपस्या आज पूर्ण हो गई है और वह आज फल देनेवाली भी हो गई है। तुम अपनी इच्छानुसार मुझसे वर माँगो।²²

अपनी कुलदेवी को अपने सामने देखकर विद्याधर जी हाथ जोड़कर उनसे बोले हे मातः। आपने अपने दर्शन देकर मुझ पर बहुत बड़ी कृपा की है। आज आपको अपनी जाग्रत अवस्था में देखकर मेरे अन्तःकरण में खुशीरूपी तरंगे दौड़ रही हैं। हे मातः! मैं आपसे आपकी अविचल भक्ति माँगता हूँ और हमेशा आपके यश का प्रचार-प्रसार करता रहूँ। भगवान् विष्णु की माया मुझे सम्मोहित न करे।²³

¹⁷ श्री.म. 12/43

¹⁸ श्री.म. 12/48

¹⁹ श्री.म. 12/57

²⁰ श्री.म. 12/59

²¹ श्री.म. 14/104

²² श्री.म. 15/91

²³ श्री.म. 15/95-101

‘विद्यानन्द सरस्वती’ की बातें सुनकर वह मुस्कुराती हुई बोली— बेटा विद्याधर! तुम्हारे त्याग की प्रवृत्ति देखकर अत्यन्त प्रसन्न होती हुई मैं तुम्हें आठों सिद्धियाँ भी देती हूँ।²⁴ तुम अपनी इच्छानुसार इनका प्रयोग करने में समर्थ हो जाओगे और जहाँ जाओगे मेरा संरक्षण पाओगे।

इस प्रकार गुरु द्वारा दिखाए गए मार्ग को अपनाकर विद्याधर ने अपने अभीष्ट को प्राप्त कर लिया और अपने गुरुदेव को धन्यवाद देते हुए कहा, हे गुरुदेव! आपने मेरी तपस्या की छोटे आकारवाली कमजोर नैया को समुद्र के पार लगाया है। मैं आपकी इस कृपा को जीवन में कभी नहीं भूलूँगा।²⁵ इस प्रकार माता जगदम्बा और तपस्वी गुरुदेव के संरक्षण में वहाँ कालीखोह में रहते हुए उनके दो-तीन वर्ष व्यतीत हो गए। अब एक रात उनके गुरुदेव के स्वप्न में आकर माता जगदम्बा कहने लगी हे पुत्र! मैं तुम्हारे ‘विद्यानन्द जी’ को उनकी जन्मभूमि के पास में यमुना नदी के तट पर विद्यमान अपने पुराने मन्दिर भेजना चाहती हूँ।²⁶ वहाँ मेरा नाम मङ्गला काली है। समय के प्रभाव से वहाँ मेरी उपासना करनेवालों की संख्या क्षीण हो गई है और वह मन्दिर साधु-सन्तों से रहित हो गया। उसके बाद के चौथे दिन की रात में वह जगदम्बा माता विद्याधर के स्वप्न में आकर पुनः उनसे भी वहाँ उस यमुना नदी के मन्दिर पर जाने के लिए कहती है।²⁷

तदनन्तर उन्होंने गुरुदेव की आज्ञा पाकर यमुना नदी के तट पर विद्यमान जगदम्बा माता श्री मङ्गला काली के उस मठ पर पहुँचकर शतचण्डी यज्ञ कराया।²⁸ उनके वहाँ जाने से वह मन्दिर पुनः पूजनीय हो गया। फलस्वरूप जगदम्बा माता तथा विद्याधर जी का यश तीव्रता से बढ़ने लगा।

अब एक दिन निगड़ा गाँव के रहने वाले कुछ लोग वहाँ पूजा के लिए आए, उनमें से कुछ लोगों ने स्वामी जी को पहचान लिया और पूछा, स्वामी जी! क्या निगड़ा गाँव आपकी जन्मभूमि है? श्री पण्डित गयादीन उपाध्याय जी आपके पिता थे?²⁹ इस प्रकार के प्रश्न पूछकर वह अपना संशय दूर करते हैं। उनके प्रश्नों को सुनकर संयमी विद्याधर जी को प्रसन्नता हुई और खुलकर मुस्कुराए व बोले, आप सबने जो कहा, वह सत्य है किन्तु अब मैं सन्यासी हो गया हूँ और मेरा नाम ‘विद्यानन्द सरस्वती’ हो गया है।³⁰

यह जगदम्बा माता मेरी आराध्य देवता है, इनकी सेवा के लिए मैंने अपना जीवन समर्पित किया है। इस समय मैं इस इलाके में इनकी सत्कीर्ति का प्रचार-प्रसार कर रहा हूँ।³¹ विद्याधर के वचनों को सुनकर उनमें विजय सिंह नाम का एक व्यक्ति उन्हें हाथ जोड़कर अपनी जन्मभूमि गाँव निगड़ा आने के

²⁴ श्री.म. 15 / 119

²⁵ श्री.म. 16 / 42-43

²⁶ श्री.म. 17 / 69

²⁷ श्री.म. 17 / 80-82

²⁸ श्री.म. 19 / 157

²⁹ श्री.म. 20 / 51-52

³⁰ श्री.म. 20 / 57

³¹ श्री.म. 20 / 59

लिए निवेदन करता है। स्वामी जी उन्हें विश्वास दिलाते हुए कहते हैं— लोगों को जगदम्बा माता मङ्गलाकाली के महत्त्व को समझाने हेतु मैं निगड़ा गाँव अवश्य आऊँगा।³²

इसके बाद स्वामी जी ने एक दिन निगड़ा गाँव पहुँचकर विजयसिंह जी के घर निवास करते हुए माता मङ्गलाकाली की विशेषताएँ लोगों को बताई। उन्होंने अपने उद्देश्य की पूर्ति के लिए निगड़ा के आस-पास के गाँव रोशनपुर, लखनपुर, अन्तोल, सलैया इत्यादि अनेक गाँवों में भी भ्रमण किया।³³

अब एक दिन स्वामी जी सड़क किनारे निगड़ा गाँव के रास्ते को छूनेवाली जगह पर बने कुएँ पर बैठे थे, जहाँ आम का एक वृक्ष भी विद्यमान था। तभी एक सज्जन विश्राम हेतु वहाँ आए और स्वामी जी को सन्यासी समझकर उन्हें प्रणाम किया। स्वामी जी ने उनसे उनका संक्षिप्त परिचय पूछा, उस व्यक्ति ने नाम—रघुवीर सहाय दीक्षित, गाँव—पढ़कुला व जाति—ब्राह्मण बताई। उनका परिचय जानकर स्वामी जी ने कहा, आपका परिचय जानकर मुझे खुशी हुई है क्योंकि मेरे पिताजी अपनी आजीविका के लिए आपके गाँव जाया करते थे।

उस व्यक्ति ने भी स्वामी जी का परिचय जानना चाहा। वह परिचय में कहते हैं— बेटा साधु—सन्तों का कोई परिचय नहीं होता³⁴ किन्तु फिर भी मैं तुम्हें अपना पुराना परिचय बताता हूँ। मुझे तुम माता जगदम्बा द्वारा भेजे गए प्रतीत हो रहे हो।³⁵ वह अपना सारा पुराना परिचय उस पण्डित रघुवीर सहाय दीक्षित जी को बताते हैं। उनका परिचय सुनकर वह पण्डित कहते हैं— स्वामी जी मैंने आपको साधारण साधु समझकर बहुत बड़ा अपराध किया है। आप जैसे महात्मा संसार में दुर्लभ होते हैं। कृपा करके आप मेरे घर आइए। मेरे घर को पवित्र कीजिए। उनका निवेदन स्वीकार करके स्वामी जी पढ़कुला गाँव में पण्डित रघुवीर सहाय दीक्षित के घर भी गये।³⁶ पूरे गाँव में उनकी विशेषताओं की खुशबू पानी में तेल की बूँद की तरफ फैल गई और लोग उनका आशीर्वाद पाने हेतु वहाँ आने लगे।

स्वामी जी की इच्छा जानकर वहाँ समय—समय पर रात के दूसरे पहर में बाजों के साथ जगदम्बा माता की अचरी भी गाई जाती थी और हरि कीर्तन भी किया जाता था।³⁷ पण्डित रघुवीर जी के इकलौते पुत्र 'हरिनारायण' पर स्वामी जी की विशेष कृपादृष्टि रहती थी। कुछ समय में लोगों ने उन्हें "गुरु महाराज" कहना शुरू कर दिया।³⁸ वहाँ के समाज में आज भी उनके लिए 'गुरु महाराज' नाम का ही प्रयोग किया जाता है।³⁹

³² श्री.म. 20 / 94

³³ श्री.म. 21 / 33-36

³⁴ श्री.म. 21 / 97

³⁵ श्री.म. 21 / 99

³⁶ श्री.म. 22 / 83

³⁷ श्री.म. 23 / 53-54

³⁸ श्री.म. 23 / 82-83

³⁹ श्री.म. 23 / 85

इसीलिए कवि ने भी प्रस्तुत महाकाव्य का नाम 'गुरुमहाराज' रख दिया।⁴⁰ अतः वहाँ से आने के बाद स्वामी जी को पुनः पढकुला नामक गाँव की याद आई और वह पण्डित रघुवीर सहाय जी दीक्षित उन्हें वारं-वार याद आए।⁴¹ अब उन्होंने उस पढकुला गाँव में माता जगदम्बा का मन्दिर बनवाने का निश्चय किया।⁴² वहाँ के लोगों के लिए उनके मन में एक दृढ़ आत्मीयभाव उत्पन्न हो गया इसलिए उन्होंने पुनः वहाँ जाने का विचार किया। अतः पण्डित रघुवीर सहाय दीक्षित का वह बँगला नामवाला बड़ा कमरा फिर से तीर्थ के समान हो गया। वहाँ माता की अचरीं तथा संकीर्तन होता रहता था।

यहाँ कवि डॉ० हरिनारायण दीक्षित कहते हैं, स्वामी जी के वहाँ आने से अपने पिता पण्डित रघुवीर सहाय दीक्षित की प्रसन्नता की सीमा को मैं कवि होकर भी नाप नहीं सका।⁴³ इसके बाद स्वामी जी ने मठ के लिए सही जमीन निर्धारित करके, लोगों की सहायता से वहाँ मठ की स्थापना करके⁴⁴ उसी मठ पर रहना शुरू कर दिया। अलौकिक सिद्धियों वाले वह 'गुरुमहाराज' वहाँ रहते हुए सभी प्रकार की विपत्तियों से वहाँ के लोगों की रक्षा करते हैं। एक बार वहाँ मंडराते हुए महामारी के भयानक सङ्कट से भी वह पूरे गाँव की रक्षा करते हैं।

अब 'शोथ'⁴⁵ नामक रोग ने स्वामी जी के शरीर में प्रवेश कर लिया जिसका औषधियों का सेवन करने पर भी निवारण नहीं हुआ। अब एक दिन स्वामी जी इस विषय पर विचार करते हुए अन्तर्मुख हुए तो उन्हें अपने माथे (भाग्य) की पट्टी पर अपनी कम बची रोगयुक्त आयु दिखाई दी।⁴⁶ उन्होंने शोथ नामक रोग से मुक्त होने की अपनी आशा को विशेष रूप से त्याग दिया। अब एक दिन विचारपूर्वक निश्चय करके स्वामी जी अपने प्रथम शिष्य पण्डित रघुवीर सहाय दीक्षित को अपने पास बैठाकर कहने लगे—

पण्डित मैं जानता हूँ कि तुम मुझे हमेशा ही सर्वोपरि महत्त्व देते हो। यही जानता हुआ मैं आज तुमसे कुछ माँगना चाहता हूँ सर्वप्रथम गुरुमहाराज उन्हें मृत्यु का रहस्य समझाते हैं, यथा—

इदं ध्रुवं पण्डित! विद्धि तत्त्वं

यज्जायते यो म्रियते ध्रुवं सः।

नात्रापवादोऽस्ति न चास्ति शघड्का

सर्वे म्रियन्ते समये ह्युपेते।⁴⁷

मृत्यु के रहस्य को समझाकर अपने रोग के विषय में बताते हैं और कहते हैं— इस प्रकार मेरी भी मृत्यु हो जायेगी। दिन-प्रतिदिन बढ़ता यह रोग मेरी इस धारणा को मजबूत कर रहा है। अब मेरी

⁴⁰ श्री.म. 23 / 87

⁴¹ श्री.म. 25 / 17-19

⁴² श्री.म. 23 / 22

⁴³ श्री.म. 23 / 32

⁴⁴ श्री.म. 26 / 87-88

⁴⁵ श्री.म. 28 / 107

⁴⁶ श्री.म. 19 / 12

⁴⁷ श्री.म. 29 / 34

मृत्यु हो जायेगी, इस बात का क्षणिक भी दुख मुझे नहीं है। मैं केवल इस विषय को लेकर चिन्तित हूँ कि मुझे मुख्वाग्नि कौन प्रदान करे।⁴⁸ इसलिए यदि तुम अन्य प्रकार से न सोचो तो मैं तुमसे अपने मन की बात कहूँ? मेरी दृष्टि में आचरण से शुद्ध, संस्कृत भाषा में निपुण, दोषों से रहित, तुम्हारा पुत्र और मेरा शिष्य हरिनारायण मेरी चिता को मुख्वाग्नि प्रदान करने के लिए सर्वश्रेष्ठ है।⁴⁹ इसलिए तुम सोच-विचार करके ही अपने पुत्र को मुख्वाग्नि देने के लिए आज्ञा प्रदान करो। अब मेरा बहुत कम समय शेष है इसलिए इस विषय में पहले से ही निश्चिन्त होना चाहता हूँ।

यह सुनकर पण्डित जी कहते हैं— हे महाराज! इस विषय में मुझे सोचने की आवश्यकता नहीं है उस समय मैं अपने बेटे हरिनारायण को मुख्वाग्नि देने की अनुमति प्रदान करता हूँ और आप को इस गम्भीर विषय से आज ही निश्चिन्त करता हूँ।⁵⁰

अब एकादशी वाले दिन गुरुजी ने अपने द्वारा सर्वप्रथम स्थापित की गयी, पढ़कुला नामक गाँव में विराजमान, जगदम्बा माता भद्रकाली को याद किया। इसके बाद यमुना नदी के किनारे अपना आवास बनाने वाली जगदम्बा माता मङ्गला काली को याद किया और अन्त में विन्ध्याचल काली खोह में निवास करने वाली जगदम्बा माता महाकाली को याद करके उनसे अपना शरीर त्यागने की नम्रतापूर्वक अनुमति माँगी। अतः गुरुमहाराज जी ने अपने शरीर में विद्यमान पाँच प्रकार के वायु को नियन्त्रित करके, चक्रों का संस्पर्श करके ब्रह्मरन्ध्र से बाहर निकलते हुए अपना शरीर त्याग दिया।⁵¹

इस प्रकार प्रस्तुत महाकाव्य की कथावस्तु तीस सर्गों में विभक्त है जिसमें नायक विद्याधर हैं। इन विद्याधर के अन्तःकरण में संसार के तत्त्वज्ञान को जानकर निर्वेद उत्पन्न होता है, जिससे ये अपने अध्यात्म कल्याण हेतु विन्ध्याचल (काली खोह) में जाकर माता भद्रकाली की उपासना करते हैं और अपने जीवन का शेषकाल ये माता भद्रकाली के प्रचार-प्रसार व लोगों के हित में लगाते हैं तथा अन्त में शोथ नामक रोग से ग्रसित होते हुए स्वयं अपना शरीर त्यागते हैं।

⁴⁸ श्री.म. 29 / 37

⁴⁹ श्री.म. 29 / 43-44

⁵⁰ श्री.म. 29 / 57, 65

⁵¹ श्री.म. 29 / 228-231

...Published by...

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.